

Б. М. Мозолевський

Скіфський степ

Відуло, віпалало нестерпно,
Тільки золото сонцем сія,
Сизим свистом над синім степом
Славить вітер скіфське ім'я.

Журовські кургани

Лита Могила (Мельгунов)

Баби

Чортомлик

Товста Могила

Мордвинівські кургани

Куль-Оба

Німфейські кургани

Золотий

Краснокутський

Олександропольський

Солоха

Гайманова Могила

Огуз

Мелітополь

Діїв

Семибратні кургани

Єлизаветинські кургани

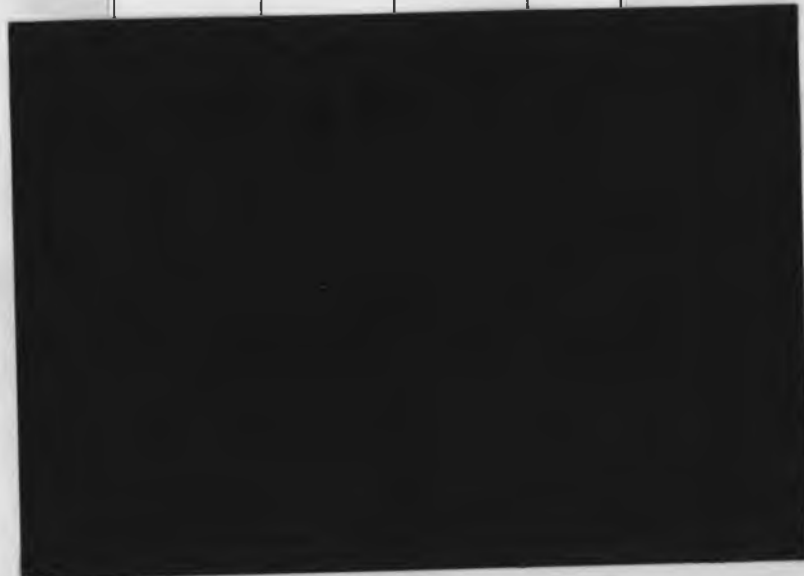
Б.М. Мозолевський

Скіфський степ

1

63.4	750826
М 74	Мозолевський Б.М.
Скіфський степ [Текст]	
1983	15,00

Б.М. Мозолевський

А16

Скіфський степ

НБ ПНУС

750826

КИЇВ «НАУКОВА ДУМКА» 1983

Скіфський степ

Автор этой книги — археолог и поэт Б. Н. Мозолевский, имя которого стало известным в связи с исследованием скифского царского кургана Толстая Могила на Днепропетровщине и находкой в нем знаменитой золотой пекторали. В свойственной ему поэтической манере исследователь рассказывает не только о скифском обществе и выдающихся памятниках Скифии, но и об удивительно интересной истории их изучения. Помещенные в книге лирические заставки позволяют глубже понять и скифскую древность, и современный размах человеческого прогресса.

Для широкого круга любителей истории нашей Родины.

Відповідальний редактор

Є. В. ЧЕРНЕНКО

Тернопільський національний університет
імені Василя Стефаника
код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
75 08 26

М 0507000000-127 БЗ-19-10-82
М221(04)-83

© Видавництво «Наукова думка», 1983

У добру путь!

Не приховаю, мені приємно запропонувати цю книжку читачеві. По-перше, в ній, на мій погляд, захопливо й натхненно розповідається про скіфське минуле нашого краю, про історію дослідження пам'яток Скіфії. По-друге, з її автором нам довелося разом починати самостійний життєвий шлях в Одеській спецшколі Військово-Повітряних Сил, потім у Єйському вищому військово-авіаційному училищі льотчиків. Так сталося, що далі наші дороги розійшлися, і навіть сам Борис Мозолевський не міг тоді передбачити, що власне йому знахідкою золотой пекторалі випаде відкрити для людей небо скіфської давнини. Я не фахівець з археології, але цьому відкриттю надаю надзвичайного значення. Адже не можна думати про прийдешнє, не знаючи минулого, не звіряючи планів і задумів з тим, що було зроблено на землі нашими попередниками. З космосу нам добре видно, яка велика наша країна, які багаті її простори. Ми можемо заглянути навіть в її надра, але глибина людської історії підвладна тільки археологам.

Борис Мозолевський — учений-археолог, що володіє самобутнім поетичним хистом бачення скіфського світу. Він мовби й сам виріс у ньому та ввібрав у себе всі його тривоги, надії і сподівання. Тому вміщені у книжці поетичні рядки не лише поглиблюють розповідь про скіфів та їхні видатні кургани, але й водночас ніби перекидають місток від минувшини до сучасності, дають змогу пильніше роздивитися наш нинішній день і ще більше полюбити його. Це робить «Скіфський степ» книжкою глибоко патріотичною, книжкою, що вчить дорожити й пишатися і нашим героїчним минулим, і високими набутками сьогодення. Власне кажучи, — то роздуми про зміст і сутність людського буття на землі, про місце й призначення на ній людини.

Ця книжка дуже важлива й потрібна, оскільки, на моє глибоке переконання, і в далекому майбутньому людям, які прийдуть нам на зміну, буде так само близьке їхнє минуле, що колись було нашою живою дійсністю, як нам тепер дороге й близьке все пережите на землі до нас. І від того, як ми поважаємо наших попередників і пращурів, залежить, як наші онуки поважатимуть нас.

Тож, проводжаючи цю книжку в дорогу, хочу із усією щирістю побажати їй щасливого поетичного польоту до Вашого серця, дорогий читачу!

Льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу,
генерал-майор авіації

ГЕОРГІЙ ШОНІН

Пролог

*Гробниці [скіфських] царів містяться в Геррах,
до яких Бористен ще судноплавний* Геродот

Життя і смерті спивши щедрий келих,
Усі літа спаливши на вогні,—
Я скіфський цар, лежу в дніпровських Геррах,
І стугонять століття по мені.

Колись цю річку звали Бористеном,
А Скіфією — всі оці краї.
Як пахли по степах тоді нестерпно
Кочівками осінні кураї!..

Гай, гай!.. Все так. Колись я був тут юним,
Ходив на бій, поїв коня з ріки...
Мов сон, пройшли сармати, готи, гуни,
Авари, печеніги, кипчаки.

Чиї тепер там кроки землю будять?
Яка зійшла над обрієм доба?
Я міцно сплю, тримаючи на грудях
Тяжінь високовольтного стовпа.

Над ним гудуть вітри в сталевих струнах,
Під ними землю крає чересло.
Крізь мене йдуть в світі пекельні струми,
Чоло ж мое колоссям проросло.

І хай сівач з блакитними очима
Ще тричі вищих обширів сягне,—
Це наша з вами спільна Батьківщина,
Бо як ви з неї вирвете мене?

Бо хто вам майбуття з минулим зв'яже,
І хто навчить любити ці кряжі,
Коли і він зі мною поруч ляже,
Три кроки не дійшовши до межі?

А гуси знов гелгочуть на озерах,
І пахнуть медом плавні навесні!..
Я скіфський цар, похований у Геррах,—
Мій спис і меч, і кінь мій при мені.

Я прокинувся десь о третій. Сосновий праліс німував у зеленавому місячному промінні, кидаючи на галявину довгі тіні дерев. Чорний силует машини підпірав небо. Навколо пригаслого вчорашнього вогнища солодко спали мої супутники. На машині, забиті в соснові ящики, лежали моноліти з останками цариці з Товстої Могили та її малорічного сина. Чи сподівалася вона будь-коли опинитися в цьому лісі? І як би вразив він її — степовичку із віку-правіку?

Коли вчора водій увімкнув двигун, і машина, повільно набираючи швидкості, попливла над голубою рікою асфальту, коли захитали услід їй головами безтямно п'янки безсмертники, на мить крізь ревіння мотору мені причулося кінське іржання, ніби то скіфські коні глухо озвалися з могил. Уперше за дві тисячі триста років по смерті одна із скіфських цариць покидала степи, і вони сумно ридали услід їй настояними на полинах вітрами.

Мабуть, такі самі вітри летіли тут і тоді, коли перші скіфські загони, озброєні списками й луками, з'явилися у безмежних причорноморських степах. Скіфська кіннота не знала на своєму шляху перешкод. «Сагайдак

його, мов домовина відкрита, всі вони люди хоробрі» — з жахом перед навалою скіфів писав один із авторів Біблії. Степ був німий, мов пустеля, бо народ кіммерійців, що населяв Подніпров'я до скіфів, змушений був перед їхньою появою залишити обжиті місця. Ось як про це оповідає «батько історії» грецький історик Геродот: «Кочові племена скіфів жили в Азії. Коли масагети витіснили їх звідти військовою силою, скіфи перейшли Аракс (напевніше, Сирдар'ю чи Волгу.— Б. М.) і прибули в кіммерійську землю. З наближенням скіфів кіммерійці почали радитися, що їм робити перед лицем численного ворожого війська. І ось на раді думки розійшлися... Народ був за відступ, вважаючи за непотрібне стинатися з такою безліччю ворогів. Царі ж, навпаки, визнали за краще швидше лягти кістьми у рідній землі, ніж рятуватися втечею... Адже царі розуміли, яке велике щастя звідали вони на рідній землі, і які біди чекатимуть на вигнанців, позбавлених батьківщини». Не бажаючи відступати, ватажки кіммерійських племен розділились на дві частини і мужньо полягли у герці між собою. Народ поховав їх під високою могилою на березі Дністра і відступив до

1, 2.
*Де степами п'яна рать
 ходила,
 Де рікою кров лилась колись,
 Кіммерійські стріли і вудила
 У червоній глині запеклись.**

3
*Наді млою ранковою
 В рум'янистих житах
 Кіммерійською мовою
 Вимережує птах.
 Л. Череватенко*

4
*З Кіаксарами і Кірами
 Серед степу, як на
 глобусі,
 Ми рубалися сокирами
 Із грифонами на обусі.*

Малої Азії. Геродот твердить, що під час подорожі Північним Причорномор'ям йому ніби справді показували ту могилу останніх кіммерійських вождів.

Історики й досі сперечаються, коли скіфи вперше з'явилися в Європі. Самі скіфи, як свідчить Геродот, вважали, що це сталося за тисячу років до походу Дарія, тобто в середині II тисячоліття до н. е. Проте перші достеменно скіфські пам'ятки у Північному Причорномор'ї датуються VII ст. до н. е. На VIII–VII ст. до н. е. припадають і перші згадки про кіммерійців та скіфів в ассирійських джерелах. Найвірогідніше, що на береги Чорного моря скіфи переселялися кіль-

* Тут і далі непідписані рядки належать авторові.

кома хвилями і спочатку уживалися тут з кіммерійцями, виступаючи з ними спільно і проти передньоазійських держав. Пізніше ж стосунки між ними стали ворожими. У VII ст. до н. е., переслідуючи витіснених з Подніпров'я кіммерійців, скіфи вдерлися в Передню Азію, дійшовши навіть до Сирії, і єгипетський фараон Псамметіх I (664–610 рр. до н. е.) змушений був відкупитися від подальшого їх просування багатими дарунками. Утвердившись у Передній Азії, скіфи провладарювали там 28 років, спустошуючи передньоазійські країни непомірною даниною і пограбуваннями. Кінець їх пануванню поклав мідійський цар Кіаксар (625–585 рр. до н. е.). Не сподіваючись здолати скіфів силою, він запросив їхніх вождів на

бенкет і, напоївши, перебив. Скіфські заго-ни змушені були повернутися до Північного Причорномор'я.

Відтоді майже тисячу років історія південноукраїнського степу була пов'язана з іменем скіфів. Це був мудрий, волелюбний і разом з тим жорстокий народ. За свідченням грецьких істориків, скіфський воїн пив кров першого забитого ним ворога. Тих, хто ще не мав власної жертви, не допускали навіть до святкового столу. Богові війни Аресу споруджували своєрідні жертвовники у вигляді купи хмизу. На її вершині як символ цього пожадливого бога ставили меч і в жертву йому приносили кожного сотога полоненого. Війна для скіфів була повсякденністю і всі дорослі чоловіки не розлучалися зі зброєю. «Нам постійно доводиться воювати,— казали вони про себе,— або захищаючи свої стада і пасовиська від інших, або нападаючи на інших».

Виняткове значення війни в житті скіфського суспільства не могло не позначитися на розвитку зброярства. Арсенал їхньої зброї складався з мечів, кинджалів, списів, дротиків, бойових сокир, пращі, лука. Особливої слави у всьому світі зажив скіфський лук: за далекобійністю, прицільністю і вбивчою силою він не мав на той час собі рівних. Недарма Геродот називає скіфів «кінними стрільцями з лука». Чималого розвитку досяг також захисний обладунок. У бою застосовувалися складені на шкіряній основі з дрібних металевих лусок щити, панцирі та бойові пояси, а також шоломи й поножі (кнеміди). Виготовлялися також засоби для захисту голови та грудей коня.

Треба зауважити, що із скіфами на території України остаточно утвердився залізний вік. Уперше залізо з'явилося ще за кіммерійців, але тільки у скіфів воно стало основним металом, з якого виготовляли більшість зброї та знарядь праці. З бронзи відливалися лише вістря до стріл, прикраси, певні типи посуду, оздоби кінських вуздечок і нагрудників та деякі інші речі.

За мовою скіфи належали до північної гілки іранських народів. Грецькі автори донесли до нас чимало скіфських слів, особливо власних імен, значення яких можна віднайти в іранських мовах. Так, наприклад, назва ріки Пантікап означає «рибний шлях», Еksamпей — «священний шлях», ім'я царя Іданфірса — «володар води», Токсакіса — «швидкий олень». Корені деяких скіфських слів і досі зберігаються в мовах східних слов'ян: «спако» (собака), «куті» (російське «кутенок»), «голос», «топор».

Повернувшись із Передньої Азії, скіфи підкорили величезну територію від Дону на сході до Дунаю на заході. Щодо північної межі їхніх володінь серед учених не припиняються суперечки. Одні з них поширюють владу скіфів до північних кордонів сучасної території України, інші обмежують лише степовою смугою. Так чи інакше, крім скіфів на території України, безперечно, жили також інші племена, які були в певній залежності від скіфів і сплачували їм данину. За іменем панівного народу вся ця країна називалася Скіфією, а все її населення — скіфами.

Деякі племена Скіфії, як повідомляє Геродот, займалися хліборобством, вирощуючи хліб навіть на продаж грекам, проте «власне скіфи» були номадами — скотарями-кочовиками, що пересувалися зі своїми отарами й табунами по країні в пошуках пасовиськ. Звичайно, ці перекочовування мали організований, строго регулярний характер і здійснювалися в меридіональному напрямі, на північ або південь — залежно від пори року.

За житла скіфам правили великі повстані кибитки, в які вони впрягали іноді по кілька пар волів. У кибитках мешкали жінки, діти й старі. Усе життя чоловіків проходило на коні, недарма ця тварина була у скіфів найулюбленішою. Біг коня символізував собою рух сонця. Скіфський цар Атей навіть якось сказав, що кінське іржання для нього дорожче від звуків флейти. Не дивно, що Атей сам чистив свого коня, з чого вкрай

5
Бачу: кожен мій спис і ключець
Колоском проростає житнім.
Л. Череватенко

6, 7
Гиля, моє скіфеня,
Гиля на вичинку шкіри!
Гиля в сідло на коня —
Меч свої зуби ошкірив.
М. Вінграновський

8
*Гусиним пером писані? —
 Та це ж бо стріла
 скіфська!..**
 М. Цвєтєва

дивувалися зманіжені греки. Даючи соціальні висновки про побут кочовиків, К. Маркс писав, що володіння конем у них робить людину вільною, дає їй можливість брати участь у житті общини¹.

Кочове господарство за суворих зим взагалі неможливе без коня, оскільки корм для худоби кочовики не заготовляють, а добути траву з-під снігу можуть тільки коні. Лише після того як пройдуть вони, по їхніх слідах можуть пастися вівці та велика рогата худоба.

На підставі етнографічних матеріалів середньовіччя можна уявити перекочування

¹ Див.: Маркс К. Подготовительные работы для «Святого семейства». — Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, т. III. М.; Л.: Гос. изд-во, 1929, с. 662.

* Вірші російських поетів даються в перекладах автора.

скіфського племені: степом на колесах рухалося ціле місто, що складалося із сотень великих і малих кибиток. Там були й житла, і комори, і майстерні, — адже все необхідне для життя — одяг, зброю, знаряддя праці, речі домашнього вжитку — скіфи виготовляли самі.

Скіфське суспільство поділялося на кілька великих племінних об'єднань, кожне з яких очолював цар. Влада його була спадковою. Панівне становище в країні належало так званім скіфам царським, які вважали решту населення своїми рабами. Володар царських скіфів, імовірно, був верховним царем всієї держави, проте спершу скіфські об'єднання були досить незалежними. Влада царів обмежувалася радою старійшин,

9
*Світ відкритий був навстіж.
 Ми ішли напролом.
 Щит під вітром вгинався,—
 Не підводив шолом...*

лень. Звичайно, всі ці зміни були зумовлені насамперед внутрішніми закономірностями розвитку скіфської людності. Однак було б помилкою зовсім відкидати зовнішні чинники. А серед них першочергове значення мали взаємозв'язки скіфів і стародавніх греків. Поява скіфів у степах України за часом збігається з інтенсивною колонізацією греками північного узбережжя Чорного моря. Грецькі міста-колонії Тіра, Ольвія, Херсонес, Пантікапей, що згодом став столицею Боспорського царства, були безпосередніми сусідами скіфів і постійно впливали на них як прикладом власного життя, так і залученням скіфів до жвавої торгівлі, котра стимулювала розвиток економіки Скіфії, а відтак і всіх інших сфер її суспільного буття. Неабияку роль відігравали також зносини скіфів з іншими, близькими й далекими від них народами. Особливе місце з-поміж них посідали західні сусіди скіфів — фракійці та східні — сармати.

Найбільшої могутності Скіфія досягає в IV ст. до н. е., коли могили степовиків з'являються навіть на широті Києва. Це піднесення пов'язується з іменем славнозвісного царя Атея, який об'єднав усі скіфські племена в єдину державу. Його влада поширювалася навіть на задунайські землі, де споконвіку жили фракійці. Проте таке просування на захід зумовило конфлікт між скіфами і зростаючою македонською державою. 339 р. до н. е. македонський цар Філіпп II, батько Александра Македонського, рушив на них великим походом. Скіфське військо на битву верхи на коні вів сам цар Атей,

якому на той час було вже понад 90 років. У бою цар загинув, а скіфи зазнали відчутної поразки.

Щоправда, після цього скіфи ще не раз успішно протистояли македонцям. Так, наприклад, 331 р. до н. е. вони дошенту розбили тридцятитисячне військо намісника Александра Македонського у Фракії Зопіріона, який спробував здійснити похід у Скіфію, а 292 р. до н. е. разом з гетами завдали поразки Лісімаху, котрий володів Фракією по смерті Александра Македонського. Проте могутність Скіфії в цей час явно занепадає. На заході вона втрачає задунайські території, на сході не витримує зіткнення з сарматами. Наприкінці III — на початку II ст. до н. е. територія Скіфії обмежується Кримським півостровом і вузькою смугою Нижнього Подніпров'я. Але ще близько чотирьох століть скіфи залишалися на історичній арені чорноморського узбережжя грізною силою, яка з успіхом протистояла і варварським племенам, і грекам-колонізаторам. Остаточної поразки на початку III ст. н. е. їм завдали готи. Відтоді Скіфія перестає існувати як етнічне й політичне утворення. Лише грізне ім'я «скіф» пережило віки. Античні автори довго ще надаватимуть його всім народам, що хвиля за хвилею прокочувалися південноукраїнськими степами. Навіть давньоруський літописець називає свою країну «Велика Скуфь» (Велика Скіфія). Такого довголіття не знало ім'я жодного стародавнього народу, що жив на території нашої Батьківщини. Вітер історії і нині проносить його над степами.

*А вітер знов полин колише,
І сплять віки в глибинах дня.
Як цар Атей во дні колишні,
Почищу сам свого коня.*

*Хай посміхнуться лихослови,
Як міфи еллінські, старі,
Не звуки флейти вухо ловить,—
Іржання кінське на зорі.*

*Спить грім у тиші кароокій,
В траві гніздечка сплять малі.
Як цар Атей, забувши спокій,
Умерти хочу у сідлі.*

*Знак сонця
у вигляді п'яти
з'єднаних кіл*

*Співучий глек блаватної води
Несу вузькою стежкою з долини.
Від китиць золотої лободи
Мої вже литки стали золотими.*

*Оце так хоч і з дому не виходь,—
Нема коли і сонцю помолиться.
Чотири доньки пану дав господь,
А я одна їм нянька і служниця.*

*Небавом сонце випурхне руде,
І плавні спалахнуть тієї миті.
П'ять жовтих кіл на плесо упаде,
Немов п'ять доль зійде на оксамиті.*

*У панночок — сережки золоті,
По гривеньці у кожної на шиї.
Ще й пан велів,— сьогодні знаки ті —
П'ять кіл — п'ять сонць — на сукні
їм нашу.*

*Хай трохи побурчить спросоння пан,
Скажу — не згорите,— не зайнялося.
Піду у степ, знайду в траві тюльпан
Й усім назло прикрашу ним волосся.*

*Ще й так скажу, коли сварлива пані
Мене про знак той сонячний спита:
Чотири кола — панночки погані,
А п'яте — їхня нянька золота.*

Скіфський степ

Безмежний причорноморський степ був для скіфа і домівкою, і годувальником, і лікарем, і останнім пристанищем. Називаючи скіфів наймудрішим народом на берегах Понта Евксінського (Чорного моря) і відзначаючи їхню нездоланність, Геродот писав: «...Жодному ворогу, що нападе на їхню країну, вони не дають врятуватися; і ніхто не зможе їх наздогнати, якщо тільки самі вони не допустять цього».

Основну особливість країни скіфів, за Геродотом, становила рівнинність ландшафту при майже повній відсутності лісів. Останні росли тільки в Гілеї — дніпровських плавнях та на сучасних Олешківських пісках. Велетенську рівнину, вкриту буйними травами, зрошували численні ріки. Геродот називає лише вісім найбільших з них, доступних для суден з моря. Це Істр (Дунай), Тірас (Дністер), Гіпаніс (Південний Буг), Бористен (Дніпро), Пантікап, Гіпакіріс, Герр і Танаїс (Дон). Щодо локалізації трьох передостанніх рік історики сперечаються вже кілька століть, але згоди так і не дійшли. У Пантікапі вбачають то Конку, то Інгулець, в Гіпакірісі — найчастіше річку Каланчак з Каркінітською затокою. Під Герром розумі-

ться або та сама Конка, або ж річка Молочна.

Всі ріки, за уявленням Геродота, текли до моря з півночі на південь. Найбільше значення у житті країни, звичайно, мав Дніпро. Уздовж його берегів тяглися розкішні пасовиська з високими травами, на нивах щедро родив хліб. Дніпровська вода була прозорою і приємною на смак, тут водилося безліч риби, зокрема осетри та білуга. У гирлі ріки сама по собі осідала сіль. Як пише Геродот, «це — єдина ріка, крім Нілу, витоків якої я не можу вказати (та, здається, що й ніхто з еллінів)».

Геродота дивувала пристосованість скіфів до степових умов. «Оскільки в Скіфії надзвичайно мало лісу,— пише він,— то для варіння м'яса скіфи придумали ось що. Обідравши шкуру з жертвовної тварини, вони обчищають кістки від м'яса і тоді кидають в казани місцевого виготовлення (коли ті під рукою)... Заклавши м'ясо в казани, підпалюють кістки жертв і на них варять. Коли ж у них немає такого казана, тоді все м'ясо кладуть в кендюхи тварин, підливають води і знизу підпалюють кістки. Кістки чудово горять, а в кендюхах вільно вміщається обчищене від кісток м'ясо. Таким чином, віл сам себе

варить, як і інші жертвні тварини». Дивуючись вмінню скіфів брати від степу все необхідне, історик із захопленням вигукував: «Як же такому народові не бути нездоланим і неприступним?»

У VI ст. до н. е. Скіфія пережила подію, відлуння якої багато століть зберігалася в свідомості скіфського народу. То була так звана скіфо-перська війна, заради опису якої Геродот і відвів скіфам так багато місця в своїй «Історії».

Перський цар Дарій I Гістасп з 700-тисячним військом 514 р. до н. е. перейшов Босфор і рушив на Скіфію з метою буцімто покарати скіфів за їхні колишні передньо-азіатські походи. Неспроможні протистояти велетенській армії Дарія, скіфи відправили посланців до сусідніх племен. «Вам ні в якому разі не варто,— казали послі,— триматися осторонь і допустити нашу загибель. Виступімо назустріч ворогові одностайно. Коли ви не зробите так, то нам доведеться поки-

12
Все залишилось поза часом,
На тому березі ріки.
В цих казанах варилося м'ясо,
Під ними жевріли кістки...

нути нашу країну або ж, залишаючись тут, добровільно підкоритися загарбникові. Що ж нам робити, коли ви не побажаєте допомогти? І вам від цього не стане легше. Адже перський цар виступив у похід проти нас так само, як і проти вас. Підкоривши нас, він не заспокоїться і не пощадить і вас... Коли б перський цар виступав лише проти нас одних, щоб помститися за колишнє поневолення, він би мав, залишивши в спокої всі інші народи, прямо йти на нашу країну. Тоді всім було б ясно, що він іде на скіфів, а не проти інших народів. Але ж тільки цар переправився на наш материк, він підкорив на своєму шляху всі народності. Всі інші фракійські племена вже у нього в руках, у тому числі й сусідні з нами гети».

Серед племен, до яких звернулися скіфи, були їхні південні сусіди — таври, північні — агафірси, неври, андрофаги і меланхлени, східні та північно-східні — савромати, будини і гелони. Царі будинів, гелонів і савроматів дійшли згоди й обіцяли скіфам допомогу. Володарі ж агафірсів, неврів, андрофагів, меланхленів і таврів відповіли їм: коли б ви не чіпали персів раніше, ми охоче б вам допомогли. Але ви без нашої допомоги вдерлися в землю персів, то ж обходьтеся без неї й тепер. Якщо вони нападуть на нас, ми дамо їм відповідь, а поки що воюйте самі.

Отримавши таку відповідь, скіфи вирішили не ставати з персами до відкритого бою, а почали повільно відступати, відганяючи худобу, засипаючи джерела й колодязі та випалюючи за собою траву. Своє військо вони поділили на два загони. Перший, до якого приєдналися савромати, діяв під проводом царя Скопасіса. При нападі на нього персів загін мав відступати вздовж Меотіди (Азовського моря) на схід, а коли б перси повернули назад — переслідувати їх. Два інших царства — «велике царство» під проводом Іданфірса і третє, царем якого був Токсакіс, з'єдналися в одне військо разом з гелонами і будинами. На військо було по-

13
Там, де ліс по Олешках був,
Від Геракла, що в Таврію їхав,
Напівдіва-напівзмія
Народила першого скіфа...

24

14
А степ широкий!
Чорні круки
Сидять на плечах
скіфських баб.
І вечір грів сині руки
Над жовтим вогнищем
кульбаб.
Л. Костенко

15
Хто спинився? —
Проходь, не чіпай! —
Вовк з орлом осіддали
віти.
Скіфський Зевс,
громовержець Папай
Озирає сторони світу.

25

16
Співучий глек
блатної води
Несу вузькою стежкою
з долини...

26

кладено завдання, тримаючись від персів на відстані одноденного переходу, заманювати їх на землі тих племен, які відмовилися від сприяння скіфам, щоб таким чином втягнути їх у війну. Як видно з розповіді Геродота, головнокомандуючим скіфів у цій війні був цар «великого царства» Іданфірс.

Відправивши на північ обози з жінками, майном та худобою і виставивши проти Дарія захисні загони, скіфи почали організовано відступати. Проте їх план залучити до війни північних сусідів провалився: перси почали переслідувати не Іданфірса, а Скопасіса, який зі своїм загonom відходив на схід. Перейшовши Дон, Дарій продовжував переслідувати скіфів і в землях савроматів та будинів. Поминувши і їх, він зупинив своє

17
Світ був вельми
гріховним.
Грізні левоорли —
Фантастичні грифони —
Надра гір стерегли.

18
Птиці мідноголосі
Ткали з неба пісні.
Ще не лякані лосі
Йшли назустріч весні...

27

19
*Наше життя — від
 хвали до хули.
 Де ви, брати мої
 круторогі? —
 Звірі неситі, змії, орли
 Прагнуть моєї чистої
 крові...*

військо на річці Оарі (Волга, Ока?) та наказав збудувати вісім великих укріплень, розміщених на відстані близько 12 кілометрів одне від одного. Тим часом Скопасіс обійшов персів з півночі і повернувся у Скіфію. Розлючений Дарій звелів облишити наполовину закінчене будівництво і, гадаючи, що перед ним вся скіфська армія, повернув за Скопасісом на захід.

Тим часом обидва загони скіфів з'єдналися і відповідно до стратегічного плану повернули в землі відступників — меланхленів, андрофагів і неврів. Забувши про свої обіцянки виступити в такому разі на боці скі-

фів, ті зі страху перед перською навалою втекли на північ. Агафірси ж трималися свого, заявивши скіфам, що коли ті вступлять в їхні землі, їм спочатку доведеться витримати смертельну битву із ними. Після такого попередження скіфам довелося повернути до Скіфії.

Але й Дарієві від того не стало краще: його плани на блискавичну перемогу зазнали краху. Втомившись від безперспективного переслідування скіфів, він надіслав до Іданфірса гінця і велів передати йому таке: «Диваче! Чого ти весь час тікаєш, хоч тобі можна зробити вибір? Коли ти вважаєш

себе спроможним протистояти моїй силі, то зупинися, припини свої блукання і зітнися зі мною. Коли ж визнаєш себе заслабким, тоді тобі також варто облишити втечу і, несучи своєму володарю землю і воду, вступити з ним до переговорів». Гордий Іданфірс відповів Дарієві: «Дізнайся ж, царю, який я! Я й раніше ніколи не тікав із страху будь перед ким, і тепер не тікаю від тебе. І зараз я роблю те саме, що й звичайно за мирних часів. А чому я відразу ж не став з тобою до бою — це я також поясню. Адже у нас немає ні міст, ні обробленої землі. Ми не боїмося їхнього пљондрування і спустошення, тому й не стали з вами до герцю негайно. Коли ж ви бажаєте будь-що стягтися з нами, то ось є у нас батьківські мо-

гили. Знайдіть їх і спробуйте зруйнувати, тоді й дізнаєтесь, станемо ми битися за ці могили, чи ні. Але доти, доки нам не заманеться, ми не станемо до бою з вами. Це я сказав про битву. Володарями ж своїми я визнаю лише Зевса і Гестію, царицю скіфів. Тобі ж замість дарів — землі і води — я надішлю інші дарунки, яких ти заслуговуєш. А за те, що ти назвав себе моїм володарем, ти мені ще дорого заплатиш!»

Вирішивши помститися Дарієві за його зухвалість, скіфи вжили заходів до того, щоб не випустити його із Скіфії. З цією метою вони відправили загін під проводом Скопасіса на Дунай, де він мав переговорити з іонійцями, яких Дарій залишив для охорони моста, наказавши чекати його протягом

20
*Напружено,
 розгвинчено, сталево
 Встає життя, мов
 істина сама.
 Неначе два
 сталево м'язи леві,
 Зійшлись в двобої
 світло і п'тьма...*

60 днів. Дехто з дослідників вважає, що такий короткий термін був визначений наміром Дарія після перемоги над скіфами повернутися до Персії через Кавказ.

Прийшовши до Дунаю, скіфи почали переконувати іонійців, що час, визначений Дарієм, давно минув, тому вони вільні зняти охорону без будь-якого ризику прогнати персів. Іонійці обіцяли їм так і зробити. Скіфи, впевнені, що вони дотримають свого слова, повернули назад.

Тим часом військо Дарія почало терпіти від втоми, спраги й голоду. Не зважаючи стати з персами до відкритого бою, скіфи виснажували їх короткими сутичками. А щоб довше затримати завойовників у степу, вони потроху підгодовували їх, ніби ненароком залишаючи без охорони якусь частину худоби. Коли ж Дарієві стало зовсім непереливки, Іданфірс надіслав йому обіцяні дари: птаха, мишу, жабу і п'ять стріл.

Перси зібралися на раду. Дарій вважав, що скіфи визнають над собою його владу і на знак цього підносять землю і воду (миша та жаба), здаючись разом з кіннотою, на яку за швидкістю схожий птах, і всією армією (стріли). Але радник і сподвижник Дарія Гобрій пояснив цареві суть дарів по-іншому: «Коли ви, перси, не злетите в небо, як птахи, або не зариеєтеся в землю, як миші, або не поскачете в болото, як жаби, то не повернутися нам назад, ураженим цими стрілами».

Відправивши Дарієві подарунки, скіфи вперше з'явилися перед персами у повному бойовому порядку, щоб стати до вирішальної битви. Погожого сонячного ранку дві велетенські армії шикувалися для кривої сутички. У повітрі вже пахло смертю — ось-ось мав пролунати сигнал до бою. І раптом крізь скіфські бойові порядки пробіг заєць, і серця скіфів, цих запеклих мисливців, не витримали. Забувши про все на світі та зчинивши метушню й переполох, вони кинулися за зайцем. Здивуванню Дарія не було меж. «Що там коїться?» — запитав він до-

зорців. Йому відповіли. Тоді Дарій сказав нібито своїм підручним: коли навіть у хвилину смертельної небезпеки ці люди здатні думати про якогось зайця, вони просто глузують над нами. Тепер мені зрозуміло, що Гобрій правильно визначив скіфські дари. Тож битися нам з ними нічого, давайте краще порадимось, як нам повернутися додому.

Коли настала ніч, Дарій залишив у таборі немічних і поранених, щоб не заважали у поході (сказавши їм, проте, що він збирається з відбірною частиною війська напасти на скіфів), а також ослів, які б зчиняли рев, справляючи враження, що перси на місці, наказав з тією самою метою запалити вогнища і поспіхом рушив до Дунаю, прагнучи лише одного, — застати цілим міст.

Малоймовірно, щоб описані події розвивалися саме так, — надто вже вони мають анекдотичний вигляд. І все-таки факт, що скіфи витримали навалу персів, свідчить як про їхню життєву й військову мудрість, так і про велику чисельність — адже перська армія на той час була найбільшою в світі.

На жаль, ми не можемо визначити, скільки жителів налічувалось тоді в Скіфії. До нас дійшов лише переказ Геродота про те, що скіфський цар Аріант, прагнучи полічити своїх підлеглих, зробив своєрідний, перший на території нашої країни «перепис населення». Під страхом смертної кари він наказав всім дорослим чоловікам своєї держави принести по бронзовому вістрію стріли. Їх виявилось так багато, що цар вирішив спорудити з них собі пам'ятник. Він повелів розплавити вістря і відлити мідну посудину, яку було встановлено в священній місцевості Еksamпеї, де між Дніпром і Південним Бугом. Геродот твердить, що сам бачив ту посудину. Вона вмещала 600 амфор (щонайменше 6 тисяч літрів), а товщина її стінок становила шість пальців.

Довідавшись на ранок, що Дарій вислизнув, скіфи почали переслідувати його військо. Як свідчить Геродот, перське військо

21
Над степом повінь
місячна пливла,
Я гола йшла, збирала
квіт ромену.
В моїх очах скипала
синя мла
і місяць цілував мені
рамена...

у більшості своїй складалося з піхоти, до того ж перси погано знали дорогу. Скіфи ж були на конях і степ їм був знайомий, як рідна домівка. То ж не дивно, що вони перші добрались до мосту. Виявилося, що іонійці все ще його охороняють. Скіфи знову почали умовляти їх зруйнувати міст, запевняючи, що Дарій більше не спроможний нічого їм вдіяти. Проте іонійські тирани, що прийшли до влади з милості Дарія, добре розуміли: коли занепаде могутність перського царя, їм самим не втриматися, бо кожне грецьке місто віддавало перевагу народному правлінню перед владою тирана. Тому вони вдалися до хитрощів і почали розбирати міст з боку скіфів, запевняючи, що доведуть справу до кінця, а скіфам, мовляв, у цей час краще іти шукати персів, щоб помститися їм і за себе, і за іонійців.

Скіфи повернули назад. І тут їх підвів той самий степ, який стільки разів виручав і від голоду, і від наглої смерті. Оскільки

під час відступу вони знищували пасовиська, і засипали джерела, то тепер сподівалися, що перси підуть по тих місцевостях, де зберігся корм і вода. Однак Дарій вирішив за краще триматися прокладеного шляху, і скіфи знову з ним розминулися. На цей раз перси першими прийшли до Дунаю, іонійці відразу ж навели міст, і перське військо було врятоване. Але за скіфами з того часу у всьому світі утвердилася слава нездоланих. Нею вони однаково завдячують як своїй природній мудрості, так і тому середовищу, серед якого зародилася й визріла скіфська могутність — безкрайньому північнопричорноморському степові.

Ідучи тими просторами, не можна не ловити себе на думці: чи не тут містився скіфський Еksamпей, чи не отам шикувалася до бою відчайдушна кіннота Іданфірса або вольниця легендарного Атея? І серце сповнюється правдивою гордістю, що ти — спадкоємець і продовжувач тієї сили й слави.

*На Перекоп, тамуючи громи,
Вітрила хмар спливають під вітрами.
Черлений захід сизими крильми
Розплескує по балках сизі трави.*

*Тройзіллям, полинами, чебрецем
Пропах твій день, розчахнутий, мов брама.
Як я люблю сумне твоє лице,
Безжально переоране ярами,*

*Мій рідний степе в золоті яворів! —
Де і вночі пізнаю камінь кожний.
І запах трав, і пил твоїх доріг
Вдихаю в себе глибоко й тривожно,*

*І мить як вік, і світла кожна н'ядь,
І обрій дивним сяйвом осіяний.
І хмари, наче лебеді, летять,
Ламають білі крила об кургани.*

* * *

*Із надр і на віти — рисями!
Із надр і на вітер — свистами!*

*Гусиним пером писані?
Та це ж бо стріла скіфська!*

*Крицеве крило грифове,
Остання пільма — Скіфіє!*

*Сусіде, спішити нічого!
Куди? — коли верст — тисячі.*

*Ув обмін стрілою стрічною
Коли-небудь — там — спішемся!*

*Велика-велика — й — тихая
Між мною й тобою — Скіфія...*

*То ж спи, мій коханий, любий мій
Сірійцю, обнявши смертоньку.
Якими заглушиш лютнями
ІІ —*

*не для вух смертного —
(Чи й вашими мірять втіхами?!)
Епічний розгін — Скіфії!*

(За М. Цвєтковою)

Листи у вічність

Кажучи Дарієві про те, що єдиним приводом до невідкладного бою зі скіфами може бути пограбування могил їхніх батьків, Іданфірс, імовірно, був цілком упевнений, що перси їх не знайдуть. Скіфський цар мав рацію: ця справа виявилася непосильною не тільки для Дарія, але й для кількох поколінь археологів — архаїчні могили степових скіфів VII—VI ст. до н. е. невідомі й досі. Це тим парадоксальніше, що Геродот конкретно вказує їх місцезнаходження, неодноразово його уточнюючи. Але історія ніби кепкує над скіфознавцями — зазначене місце є, а могил немає. Щоправда, у степу відомі розрізнені поховання скіфської архаїки — часом у самостійних могилах, іноді в курганах більш раннього часу, але вони, звісно, не становлять того масиву, у якому можна було б вбачати скіфські кладовища часів Іданфірса і Геродота.

Про поховальні звичаї скіфів батько історії пише: «Гробниці [їхніх] царів містяться в Геррах, до яких Бористен ще судноплавний. Коли у скіфів помирає цар, то там викопують велику чотирикутну яму. Приготувавши яму, тіло підіймають на віз, покривають воском; потім розрізають шлунок не-

біжчика, очищають його і наповнюють товченим купером, пахощами та насінням селери і анісу. Опісля живіт знову зашивають і везуть [небіжчика] на возі до другого племені. Жителі кожного краю, куди привозять тіло царя, при цьому роблять так само, як і царські скіфи. Вони відрізають шматок свого вуха, обстригають кружальцем волосся на голові, надрізають руку, роздряпують лоб і ніс, протикають стрілами ліву руку. Звідси небіжчика везуть на возі далі, в інший край свого царства. Супроводжують тіло ті, до кого його було привезено раніше. Після об'їзду всіх країв вони знову прибувають у Герри до племен, що живуть у найбільш віддалених межах країни, і до царських могил. Там тіло на солом'яних підстилках опускають в могилу, по обидва боки втикають в землю списи, а зверху настеляють дошки й покривають їх комишевыми матами. У решті просторого приміщення гробниці ховають одну з наложниць царя, попередньо задавивши її, а також виночерпія, кухаря, конюха, охоронця, вістового, коней, первістків усяких інших свійських тварин, кладуть золоті чаші (срібних і мідних посудин для цього скіфи зовсім не застосовують). По тому всі

разом насипають над гробницею великий горб, причому навперейми стараються зробити його якомога вищим...

Так скіфи ховають своїх царів. Коли ж помирають прості скіфи, то найближчі родичі кладуть тіло на віз і возять по всій окрузі до друзів. Усі друзі приймають небіжчика і влаштовують супровідникам частування,

причому підносять і небіжчикові покуштувати тих самих страв, що й решті. Простих людей у такий спосіб возять по окрузі протягом сорока днів, а потім ховають».

До цього Геродот додає, що після похорону скіфи очищають себе в своєрідній лазні димом конопляного насіння. А через рік по похороні царя всі збираються до його

могили відправляти тризну, після якої роблять опудала з 50 забитих коней і такої самої кількості найкращих царських слуг, розставляють їх для охорони навколо кургану і на цьому кінчають обряд.

Отже, поховання предків Іданфірса, як і його сучасників, містилися в Геррах, до яких Дніпро був судноплавний. Описуючи ріку

милка: в такому разі Герри мали б міститися ледве чи не на широті Москви, чого не можна припустити, виходячи з інших повідомлень того самого автора. Можливо, тут Геродот сплутав сорок днів плавання з тими сорока днями, протягом яких тіло царя, перш ніж потрапити в Герри, мандрувало по країні для прощання з ним скіфів.

22
А степ все світиться
= курганами
Й не дозволяє забуття...

23
У задумі зйду на
могилу,
Горілиць упаду в траву...

24
Я рубав без роздуму,
щоб
На бенкеті сісти між
перших.
Серце мав холодне, мов
дзьоб,—
Невблаганний бронзовий
вершник.
Із-поміж неосягнутих
справ
Лиш одне, здається,
зумів я:
В смерть, з якою поряд
скавав,
Увігнався, як в плоть,
по руків'я...
Л. Черватенко

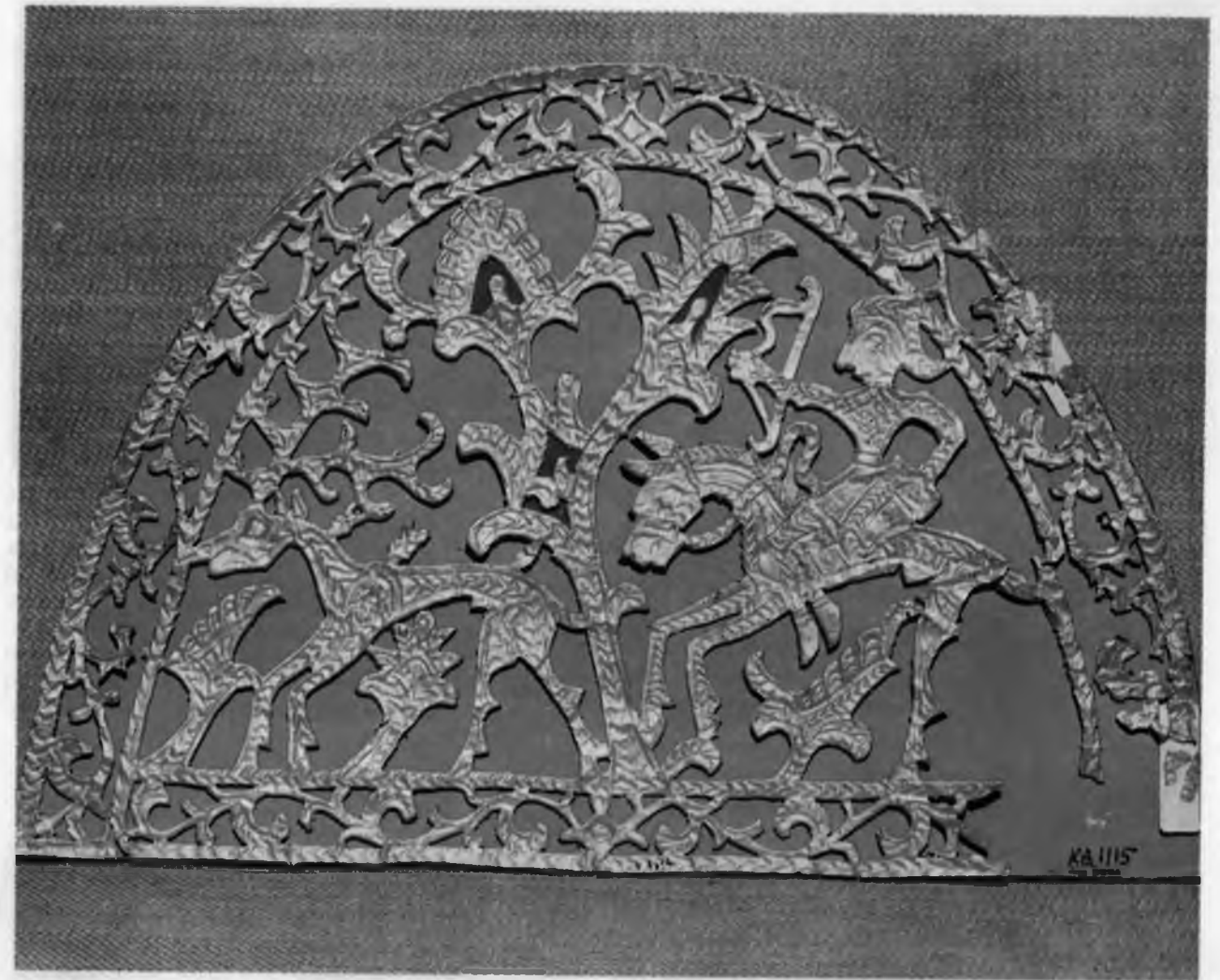
Герр, яка розмежувала землі скіфів-кочовиків і скіфів царських, Геродот зазначає, що вона відділялась (буквально — витікала) від Дніпра в однойменній місцевості. В іншому місці він вказує, що ця місцевість розташована по Дніпру, поки його течія відома. Щоправда, відстань до неї він визначає в сорок днів плавання, але тут явна по-

Більшість сучасних дослідників вважає, що судноплавним за Геродота, як і в пізніші часи, Дніпро був до порогів або навіть нижче — до мілин на місці Нікополь-Кам'янської переправи. Отже, й геродотівські Герри почали шукати насамперед тут. І справді, саме нижче дніпровських порогів по обидва боки від ріки було виявлено найбільші

зосередження курганних скіфських могильників, що налічують десятки, а можливо й сотні тисяч могил. Тут стояли й велетенські курганні насипи, справжні степові піраміди, найбільші з яких — Олександрополь, Солоха і Чортотлик — сягали заввишки близько 18–21 метра і, безперечно, були споруджені над гробницями володарів великого скіфського царства. Розкопки цих пам'яток принесли нашій археології світову славу. Здавалося, геродотівські Герри самі йдуть до рук, але... Але після широкої і тривалої дискусії остаточно з'ясувалося, що всі ці кургани були насипані в IV–III ст. до н. е. і, таким чином, належать не предкам і сучасникам Іданфірса, а його нащадкам.

Не знаходячи Геррів у степу, дехто з дослідників схилився до думки про те, що вони містилися за межами степу, зокрема на Посуллі, де відомі великі курганні могильники раннього періоду, у тому числі й велетенські кургани заввишки 10–20 метрів. Проте поховальний обряд посульських могил занадто вже відрізняється від описаного Геродотом. Більше відповідають йому курганні поховання Кубані, однак кількість їх порівняно невелика, а територія розміщення перебуває зовсім осторонь скіфського степу. Щоправда, існує думка, що за первісного періоду підкорення скіфами Північного Причорномор'я Прикубання, можливо, входило до їхніх володінь. Крім того, відомо, що багато кочових народів ховали своїх небіжчиків за межами земель, по яких кочували. Але як у такому разі пояснити повідомлення Геродота про знаходження місцевості Герри біля Дніпра?

Можна припустити, що Герри стали кладовищами скіфів лише з часів Геродота. Це підтверджується й археологічними матеріалами, але й у цьому разі місце архаїчних скіфських могил залишається невідомим. Будемо сподіватися, що подальші дослідження внесуть ясність і в це питання, а поки що одна за одною розкривають свої таємниці степові могили IV ст. до н. е.,

25
Отак і зійшла вона з четверика:
Свіtilись навколо чи німб, чи гало.
Тримала люстро одна рука,
А друга келих з вином простягала...

26
...Чатує на оленів там стріла,
І ось один з них сумно скине роги...

більшість яких за часом можна пов'язати з періодом царювання Атея.

Серед широкого загалу існує хибна думка про те, що степові кургани насипано запорозькими козаками. Насправді ж найпізніший із них було споруджено майже за два тисячоліття до появи першого козака — коли ще не тільки козацтва, не тільки укра-

27
*Причисти нас, богине, до безсмертя і неба,
 До вогню невмирущого, до джерел чистоти.
 Крім кумису і м'яса нам ще вічності треба,—
 Причисти нас до подвигу,— і мечі освяти...*

28
*На світі жодна мить не зникла:
 В глибинах вічної ріки
 Два кабани схрестили їкла,—
 Та й задивились у віки...*

їнців, але й слов'янства як такого не було. Так само, до речі, ніколи не існувало і «сторожових» могил,— всі кургани, великі і малі, становлять собою поховальні споруди.

Більшість наших степових могил відноситься до доби бронзи (III—II тисячоліття до н. е.), менша частина — до скіфського часу. І лише поодинокі з них споруджені сарматами та середньовічними кочовиками.

За тисячі років, які пройшли від часу їх спорудження, кургани так злилися зі степовим пейзажем, що тепер без них важко уявити сам степ. Перегорніть хроніки мандрівників минулих століть — перше і найбільш видатне, що завжди дивувало й приголомшувало їх,— нескінченні курганні пасма, що простяглися серед духмяного степового

безмежжя. Місячної ночі і погожої днини, у зливи й заметілі стоять вони живими пам'ятниками тим, що спорудили їх, а потім і поснули під ними.

Важко знайти письменника, який би, описуючи степ, міг поминути кургани. І вже зовсім неможливо без щему у серці читати степові пейзажі А. П. Чехова, який зріс у степу і присвятив йому не одну сторінку своєї творчості. «В синявій даліні, де останній видимий горб зливався з туманом,— писав він в оповіданні «Щастя»,— ніщо не порушилось; сторожові та могильні кургани, що там і сям здіймались над горизонтом і безмежним степом, дивилися суворо й мертво; в їх непорушності і беззвучності відчувались віки й цілковита байдужість до людини; мине ще тисяча років, помруть мільярди людей, а вони все ще стоятимуть, як стояли, нітрохи не жалкуючи за померлими, не цікавлячись живими, і жодна душа не дізнається, навіщо вони стоять і яку степову таємницю ховають під собою».

Справді, то дивне відчуття,— зійти на степовий курган і, заплющивши очі, побачити раптом себе в іншому світі, зовсім з іншими, не нашими, вимірами й уявленнями. Адже

29, 30
*Наш вірний друг,
 учитель мудрий наш,
 Вино ячмінне нам
 живило сили.
 Ми мчали в бій під
 дзенькіт мідних чаш
 При поясі, і з ними
 йшли в могили...*
 В. Брюсов

всі ті, що лежать під ними, були колись живими людьми. Вони орали поля й випасали худобу, сіяли й воювали, любили й ненавиділи. Сліди їхні завіяли вітри, віки заглушили їхні голоси, і тільки німотні могили залишилися єдиними свідками живих їхніх радощів і сумувань.

Але Антон Павлович помилявся у тому, що ці свідки довіку не розкриють своїх таємниць. Розкопки степових курганів почалися ще в середині XVIII ст. За двісті років досліджень їх розкопано сотні й тисячі. І кожен з них — мов книга не лише про велику і непросту історію народів, але й про конкретне життя конкретної людини.

Порівняння курганів з книгою зовсім не надумане. Не лише народи доби бронзи, але й скіфи, незважаючи на якнайтісніші стосунки з високорозвиненими греками, так і не осягли писемності. Причина цього явища, звичайно, — соціально-економічний рівень розвитку скіфського суспільства. Але, імовірно, немалою мірою вона була зумовлена також вимогою суворого дотримання скіфами усталених прабатьківських звичаїв.

З цього приводу Геродот розповідає почвальну історію життя і смерті скіфського

філософа Анахарсиса (рідного дядька Іданфірса), якого навіть чванливі греки визнали (поряд з шістьма грецькими) сьомим мудрецем світу.

Подорожуючи по Греції, Анахарсис близько познайомився як з тогочасною грецькою філософією, так і з релігією. Особливо до вподоби йому припало свято Великої Богині, яке відправляли греки на острові Кізік. Анахарсис присягнувся богині після повернення додому живим і здоровим принести їй жертву за обрядом, баченим у кізікінців, і влаштувати на її честь цілонічне святкування. Повернувшись у Скіфію, він забрався в Гілею і вчинив обіцяне. Проте хтось доніс про це його братові, цареві Савлію. Той прибув у ліс і на місці вбив Анахарсиса, — найбільшого скіфського мислителя. Воїстину немає пророків у своїй батьківщині!

Геродот переповідає ці події спрощено, у вигляді легенди. Насправді ж, мабуть, йшлося про спробу Анахарсиса запровадити в Скіфії новий культ, а, можливо, разом з ним, — і нові соціальні порядки. Проте факт залишається фактом: захищаючи свою землю від чужоземних впливів, скіфи не зупинялися ні перед чим.

31
Ой, полети, орле,
На Дін рибу їсти.
Та принеси, орле,
Від родоньку вісті...

Народна пісня

32
Заблуканий в торосах сніг,
Поміж ущелин і розколин,
Б'ю копитами білий сніг, —
Красивий, гордий, вільний
олень...

Р. Лубківський

33
Скільки мрій в могилах
смеркло,
Скільки дум у безвість
кануло!
Я, Горгона, лиш безсмертна,
Я, що все зробила каменем.
Відійдіть і ви, охочі
Заирнути в незбагненне:
Хто мені погляне в очі —
Скам'яніє біля мене...

Згодом доля Анахарсіса спіткала і одного зі скіфських царів, потомка Іданфірса Скіла, сина Аріапіфа. Матір'ю його була гречанка, яка навчила сина не лише розмовляти, але й писати грецькою. Батько Скіла, як пише Геродот, «загинув від підступності царя агафірсів» (тих самих агафірсів, що відмовилися пустити скіфів під час скіфо-перської війни у свої володіння) Спаргапіфа, і престол перейшов до Скіла разом з однією із дружин Аріапіфа (у скіфських царів існувало багатожонство) на ймення Опія.

Еллінське виховання далось Скілові взнаки. Збудувавши в Ольвії кам'яний будинок і поселивши в нім одну зі своїх дружин, місцеву уродженку, він часто наїздив до міста, залишав свій почет перед стіною і наказував замикати за собою ворота. Тут він перодягався в грецький одяг і вільно ходив по місту, дотримуючись грецьких звичаїв і навіть беручи участь у відправленні релігійних обрядів еллінів. Нарешті, він навіть забажав посвятитися у таїнства Вакха. Образившись на скіфів за те, що ті глузували над еллінами з приводу їхніх вакхічних нестямств, ольвіополіти донесли скіфському війську про посвячення царя. Вони провели скіфів на фортечну стіну і показали Скіла, який проходив по вулиці з юрбою греків у вакхічній несамовитості. Скіфи були без міри обурені. Після повернення Скіла додому вони повстали проти нього й оголосили своїм царем Октамасада, брата Скіла. Скіл спочат-

ку врятувався втечею до фракійців, але скіфи виміняли його за брата фракійського царя, який на той час переховувався з якихось причин у скіфів, і Октамасада на місці велів стягти Скілові голову.

Таке суворе дотримання традицій і звичаїв у скіфів, безперечно, поширювалося й на заборону писемності. Можливо, певна частина скіфської знаті, як видно на прикладі Скіла, володіла грецьким письмом, але воно не набуло скільки-небудь істотного поширення серед маси скіфів. У всякому разі, в скіфських курганах за винятком окремих грецьких написів не знайдено жодного слова, написаного рукою скіфа. Натомість їхні могили — справжні скарбниці, де археологи знаходять тисячі речей — посуд, зброю, залишки одягу, прикраси, деталі кінської зброї тощо, — все те, чим скіфи користувалися за життя і, згідно зі своїми релігійними уявленнями, мали користуватися у потойбічному світі. І коли пригадати, якого листа надіслав Іданфірс Дарієві (птаха, миша, жаба, п'ять стріл), то скіфські могили з повним правом можна називати своєрідними книгами, безписемними листами у вічність.

І хай кожен з них сам по собі може бути прочитаний по-різному (як прочитали листа Іданфірса Дарій і Гобрій), але взяті разом вони становлять надійне джерело до вивчення побуту, культури, звичаїв, соціальної організації, економіки й самої історії скіфського суспільства.

Веселики

Моїй маленькій приятельці Марисі

Не барися, Марисю, —
Поки день не дотлів,
Підем з дядьком Борисом
Зустрічатъ журавлів.

У степу на могилі
Під веселе «курли»
Раптом скіфські богині
Повиходять з імлі.

Затремтить і розстелиться
Білий цвіт по землі..
Що для тебе веселики,
А мені — журавлі.

А мені то не міфи —
В серці грониться страх:
Справді птиці — чи скіфи
Пломенять на вітрах?

Із далекого вирію
Повертають назад
У країну, що вимріяв
Їхній сивий вожак!..

Підростає же, Марисю,
І до сонця злітай.
І живи, і борися,
І усе пам'ятай.

Будуть весни і літо,
І вітри голубі.
Луки чистого цвіту
Ще топтати тобі.

Ще за всім тим постелиться
Біле вруно зими.
Вийдуть люди: веселики!
Та й сахнуться: то ж ми...

*А в могилі було темно,
Було холодно в могилі.
Тіні падали від свічки
І хитались на стіні.*

*Тільки ти з рудої глини
Простягала білі руки
І крізь всі свої століття
Посміхалася мені...*

*Він лежав поважно й грізно,
Упокорений навіки.
Вздовж руки — списи і стріли.
На губах його — печать.*

*Сонцесяйно, сонцелико
В золоті сяяла долівка —
Персні, гривні та обручки,
Дивна зброя і стрічки.*

*Що не платівка — то доля,
Що не перстень — то страждання.
Через них переді мною
Розступалися віки.*

* * *

*І світилися печаллю
На лиці твоїм орбіти,
Наливались німотою,
А здавалось, що кричать.*

*Чаші, келихи, ритони,
Казани, тарелі, глеки.
Двоє слуг йому прислужували
Ще й рабиня молода.*

*Від свічок і від мовчання
Пахло ладаном в могилі.
І по стінах, наче миті,
Сиво капала вода.*

Куль - Оба

Першим скіфським курганом, розкопаним, а точніше зруйнованим, у степу, була Червона, або Лита Могила, що містилася за 30 верст від м. Єлисаветграда (нині Кіровоград). Її було розкопано 1763 р. за наказом генерал-губернатора Новоросійського краю О. П. Мельгунова, який, звичайно, не лише про скіфів, але й про археологію взагалі не мав будь-якого уявлення. Унаслідок цього до нас не дійшли свідчення ні про розміри та конструкцію кургану, ні про характер його поховальних споруд.

Виявлені в кургані речі губернатор подавав Катерині II. У науку вони ввійшли під назвою мельгуновського скарбу. Серед них були золота діадема, окуття руків'я та піхов меча із зображенням реальних і фантастичних звірів, золоті оздобі вбрання тощо. За художнім стилем усі вони впевнено датуються періодом передньоазіатських походів скіфів — кінцем VII — початком VI ст. до н. е., тобто саме тим часом, пам'ятки якого в степу поки що залишаються невлітими для археологів.

Розкопки Литої Могили можна вважати початком скіфської археології. Відтоді до Великої Жовтневої соціалістичної революції

на території України було розкопано десятки скіфських могил, які прославили вітчизняну археологію і зробили скіфів відомими всьому світові.

Так уже сталося, що дослідження кожної більш-менш видатної археологічної пам'ятки завжди були не лише розгадкою чергової таємниці старовини, але водночас і захопливим детективом, в якому несподіваним чином перепліталися діяння і долі живих людей, учасників і сучасників дослідження. Не становлять винятку в цьому й розкопки найбільших скіфських курганів.

Наприкінці 1830 р. світ облетіла звістка про відкриття в одній з могил Криму нечуваних доти коштовностей. Трапилось це так.

Навесні 1830 р. було вирішено переселити 108 родин відставних матросів із Севастополя до Керчі, тоді ще зовсім незначного містечка, розташованого на місці стародавнього Пантікапея — колишньої столиці Боспорського царства. Для спорудження будинків місцеві урядовці наказали брати камінь з великого кургану, що звався татарами Куль-Оба, тобто «горб попелу». Керч-єні-

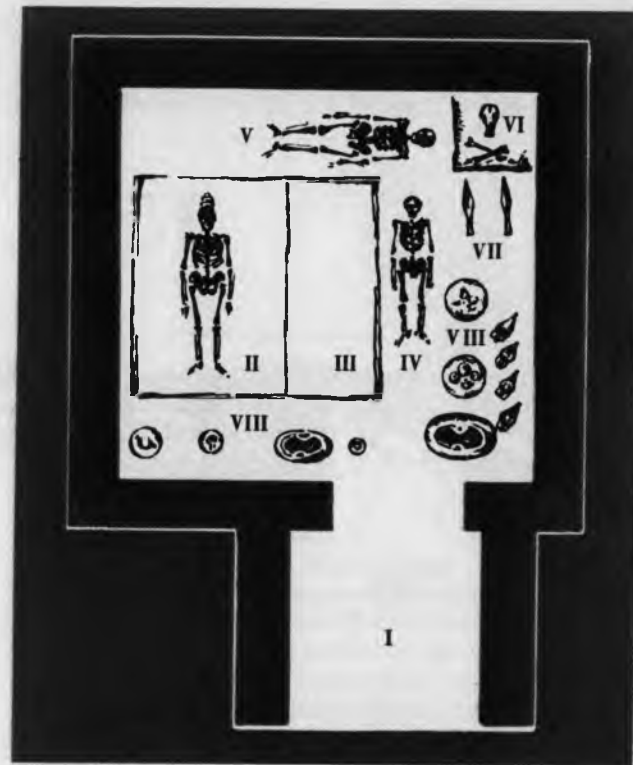
кальський градоначальник Іван Олександрович Стемпковський доручив стежити за цими роботами доглядачеві керченських соляних озер і промислів Павлу Дюбрюксу.

Дуже несхожими були долі цих двох людей, імена яких історії заблаглося поставити поруч.

Справжнє ім'я Дюбрюкса — Поль дю Брюкс. Він народився 1774 року у Франції, в дворянській родині, і, не прийнявши революції 1789 р., опинився на чужині — спочатку в Австрії, на батьківщині останньої французької королеви Марії-Антуанетти, а потім у Росії. Три роки він перебував на військовій службі, згодом перейшов на цивільну. 1811 р. він посідає досить скромну посаду начальника керченської митниці, а з 1817 р. — доглядача керченських соляних озер і промислів.

Заробітки Дюбрюкса були надзвичайно мізерними, зате вільного часу лишалося досить. Подорожуючи околицями Керчі, він починає збирати різні старожитності, якими була рясно всяя керченська земля. Запримітивши дивака, що бродив по вулицях, підбираючи череп'я, місцеві мешканці згодом самі стали зносити йому випадкові знахідки. З 1816 р. Дюбрюкс починає розкопки стародавніх могил, витрачаючи на них всі свої мізерні кошти. Поволі домашній музей його зростає. У 1818 р., коли музей відвідав під час своєї подорожі до Криму Олександр І, в ньому вже зосереджувалися численні й доволі цінні експонати — коштовні прикраси, уламки статуй, античний посуд, стародавні монети.

Любов Дюбрюкса до старовини та наполегливість у пошуках її залишків були винятковими. На жаль, при цьому йому дуже бракувало знань, і часто це спричинялося до багатьох нарікань на його самовіддану працю. Він і сам, мабуть, розумів її однобічність. Отож коли на шляху Дюбрюкса трапилася людина, здатна допомогти йому як науковець, він з радістю вступив з нею у співробітництво.

Цією людиною був І. О. Стемпковський. Він народився 1789 р. у сім'ї збіднілого російського поміщика і з юних років розпочав військову кар'єру. 1813 р. вже у чині полковника він опиняється в Парижі, де, спонукуваний жадою знань, усе своє дозвілля віддає вдосконаленню освіти. За чотири роки молодий полковник встиг зробити так багато, що його було обрано членом-кореспондентом Паризької Академії наук. Повернувшись до Росії, І. О. Стемпковський робить дуже багато для організації археологічного вивчення півдня України, створення археологічних музеїв, наполегливо вивчає старожитності і пише низку наукових праць, здебільшого з історії Боспорського царства. Природжена обдарованість,

висока освіченість і гуманність помітно виділяють його серед сучасників. І. О. Стемпковський вийшов у відставку 37-ми років і згодом став керч-енікальським градоначальником. Широке будівництво, яке тоді розгорнулося в Керчі, сприяло поживленню археологічних досліджень. Любов до старовини і звела Стемпковського з Дюбрюксом.

34
...Він лежав поважно й грізно,
Упокорений навіки.
Вдовж руки — списи і стріли,
На вустах його — печать...

35
Розгойдуючи твердь хистку
Від будучин аж до минушин,
Мчимо чимдуху, на скаку
Горлянку соцю перетнувши...
Л. Череватенко

З 1820 р. останній працює під наглядом Стемпковського. З титанічною наполегливістю він замальовує, картографує і описує відкриті ним залишки стародавніх будівель, які внаслідок зростання міста гинули на очах. Життя дослідника, як і раніше, ли-

шалося дуже важким, але ніщо не могло зупинити його одержимості. Французький консул в Одесі Тетбу де Маріні писав: «Я бачив, як Дюбрюкс, обтяжений уже літами, майже в убогстві, спонукуваний лише любов'ю до науки, відправлявся провадити свої дослідження із Керчі до Опука на відстань 60 верст з одним шматком хліба в

кишені; бачив, як провівши дві чи три ночі в тих самих пустельних місцях, котрі правили йому за предмет розшуків, він повертався додому, виснажений голодом, підтримуючи своє існування лише степовими травами».

Цю самовіддану працю Дюбрюкс завершив написанням фундаментальної книжки «Опис руїн і слідів стародавніх міст та укріплень, що колись існували на європейському березі Босфора Кіммерійського, від входу в протоку поблизу Енікальського маяка до гори Опук включно, біля Чорного моря». Книжка, на жаль, так і не побачила світу за життя автора. Незважаючи на брак знань, у своїм дослідженні цей подвижник набагато обігнав не лише учених сучасників, але й пізніших археологів.

Взагалі доля була до нього несправедлива. Не раз Дюбрюкса обкрадали, видаючи його праці за свої. Коли 1826 р. в Керчі було створено археологічний музей, Дюбрюксу не знайшлося в ньому місця. Незважаючи на таку образу, він без нарікання передав до музею своє зібрання, яке, власне, й склало основу музейної колекції.

І ось у середині вересня 1830 р. Дюбрюкс опинився на Куль-Обі. Каменю було вивезено вже чимало і роботи завершувалися. Але досвід підказував Дюбрюксу, що Куль-Оба — не звичайний горб, а складена із каменів могила, під якою має бути гробниця. Своїми думками він поділився із Стемповським і останній наказав продовжити роботи. Дю-

36
*О, були ми нерозлучними!
 Як же поруч нам не
 йти? --
 Ці браслети, як
 наручники,
 Одягнув на мене ти...*

37
*І голови летіли преч,
 І кров скипалася від
 люті.
 Я сам собі гострив свій
 меч
 Точилом в золотім
 окутті.*

брюкс, йдучи за велінням свого чуття і досвіду, почав розбирати північний схил горба, сподіваючись саме тут знайти вхід до гробниці. І не помилився. Вхід виявили 19 вересня. Він був збудований із тесаного каменю, але значною мірою уже обвалився і на розчищення його пішло три дні.

22 вересня о 4 годині по обіді Дюбрюксу вдалося пролізти в гробницю. То була велична споруда зі східчастим склепінням, викладеним, як і стіни, із тесаного каменю. Місцями воно вже обвалилося і в склеп просипалася земля. Коли очі звикли до напівтемряви, Дюбрюкс побачив, що з-під каменів і землі стирчали лише уламки трухлявого дерева. Висновок був убивчий: могила пограбована. Проте, незважаючи на небезпеку обвалів, тремтячими руками Дюбрюкс почав розчищати склеп. І раптом в ньому одна за одною почали з'являтися золоті оздоби, які, без сумніву, лежали на місці: гробниця залишилася недоторканою! Коли її розчистили, всі зрозуміли: нічого подібного в світі ще не траплялося.

Склеп мав розміри близько 4x4,3 метра, висота його сягала 5 метрів. Східну частину займав дерев'яний саркофаг, у якому головою на південь лежав кістяк чоловіка. Саркофаг було оздоблено платівками зі слонової кістки з карбованими багатофігурними сценами міфологічного змісту.

На голові чоловіка збереглися рештки повстяного башлика, прикрашеного золотими платівками й стрічками з рельєфними зображеннями рослинних мотивів або сцен скіфського побуту. На шиї містилася масивна золота гривня (461 грам) у вигляді крученого джгута зі скульптурними фігурками вершників на кінцях. Руки небіжчика прикрашали п'ять золотих браслетів. Увесь його одяг був обшитий золотими платівками із різноманітним штампованим орнаментом.

Поруч з небіжчиком лежали меч із золотим окуттям руків'я та піхов, оздоблених карбованими сценами боротьби звірів, з накресленим на них ім'ям грецького майстра

38

*Допоки йду — тобою квітне путь.
А раптом стане йти уже несила,
Мені під серце люстро покладуть,
Щоб у світи любов моя світила...*

Порнакса, вита золота стрічка від руків'я нагая, точильце у золотій оправі, сагайдачний набір бронзових вістрів стріл, вкрита позолотою бронзова кнеміда (броня для захисту ніг) та вишукана золота чаша завважки 698 грамів, поспіль оздоблена композиціями із фігурок дельфінів, риб, голівок цапів і хижаків, які облямовували голову грецького божества Силена або маску Медузи-Горго-ни — міфічної істоти, від погляду якої все кам'яніло.

Праворуч від саркофагу містилося ложе із рештками жіночого поховання — кістяка наложниці чи дружини головного небіжчика. За пишністю вбрання воно не поступалося чоловічому. На голові жінки виявлено золоту діадему, оздоблену різнокольоровими розетками й зображенням жіночих фігур та риб, а також золоті стрічки від наголовного вбрання. До нього підвішувалися вишукані золоті підвіски у вигляді круглого медальйона із зображенням голови богині Афіни в шоломі. Медальйон був прикрашений кількома рядами ошатних амфороподібних привісок та розеток на плетених золотих ланцюжках. Дві інші підвіски, виявлені на кістяку, ще більш витончені, — були справжнім шедевром золотарства, повторити який не змогли навіть кращі ювеліри Парижа й Петербурга.

Шия жінки була вбрана в намисто і важку золоту гривню (473 грами) з фігурками лежачих цапів на кінцях. Оздоблення доповнювали широкі золоті браслети із зображенням грифонів, що шматують оленя. Поруч з небіжчицею лежали бронзове люстерко з окутою золотом ручкою та срібне веретено.

А в складених між ногами руках жінка тримала електричний (із сплаву золота й срібла) келих, на поверхні якого доокруж було викарбувано чотири сцени із життя скіфів, зображених у високохудожній реалістичній манері. На одній із них, імовірно, головній, спершись головою на спис, задумливо сидить скіф із царською діадемою

52

на чолі. Перед ним напочіпки, у башлику і з щитом при боці, також спираючись на спис, щось доповідає рядовий воїн. За його спиною інший воїн у такому самому башлику натягує на лук тятиву, з-за спини в нього виглядає другий лук. Усі чотири воїни з двох подальших сцен також мають при лівому боці горити з луками. На одній з них скіф у башлику перев'язує іншому ногу, на другій обидва персонажі простоволосі, один з них обмацує рота другого, на обличчі у того — страждання, він навіть схопив за руку свого лікаря. Обличчя, взуття, одяг передано з етнографічною точністю. Композиція становить собою шедевр, позначений печаттю генія.

Відразу ж по відкритті чаші у дослідників виникла думка: чи не сцени із життя скіфського царя зображено в описаній композиції? Надто вже була вона правдоподібна. Коли ж оглянули череп основного небіжчика гробниці, з'ясувалося, що в нижній його щелепі, саме там, де на зображенні лікар порастає у воїна в роті, бракує двох зубів, а третій поруч — хворий, і навіть щелепа у цьому місці опухла. Звичайно, це міг бути простий збіг, але надто вже він детальний і недвозначний. Так виникло припущення, що на келиху зображено сцени із життя самого кульбського царя. Проте для перевірки залишалося чекати на інші подібні відкриття.

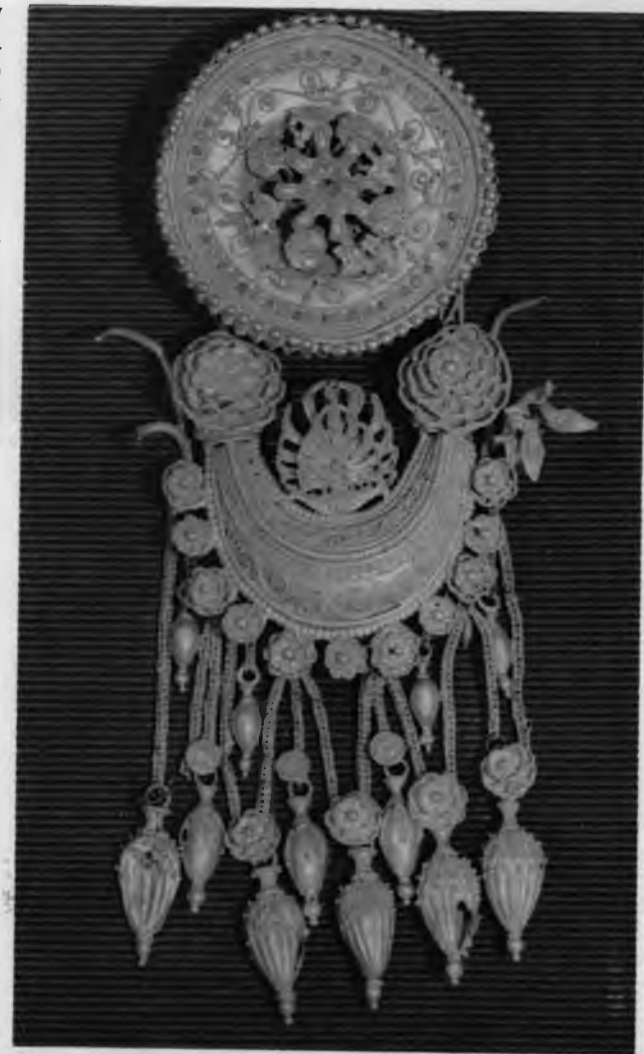
В узголів'ї володаря Куль-Оби та його супутниці лежав кістяк слуги без будь-яких речей. Між ним і похованням жінки виявили шість залізних ножів з кістяними руків'ями та один з руків'ям, обкладеним золотом. За головою слуги в спеціальному заглибленні підлоги, викладеної кам'яними плитами, містилися кістки коня від жертвовної їжі, шолом та друга позолочена кнеміда (першу виявлено, як пам'ятає читач, поруч з основним небіжчиком).

Уздовж західної і північної стін склепу стояли чотири грецькі амфори з-під вина, два великі бронзові казани, два срібні тази

39

*Не губи, а черешні,
Роси духм'яний глек!
Ще й золоті сережки
Подарував їй грек...*

53

40, 41
Сонце криваве потроху
скотилось за обрій,
Ніч петрівчана габою
стени оповила.
Скіфи натомлені в
табір із бою вертали,
Різали коней, у кендюхах
м'ясо варили.
Той перев'язував ногу,
а той лікував собі зуба,
Лук лаштував. А один —
із царем радив раду...

42
*Спи, моє добре літо,
 Світе мій світлий, спи...
 Чашу твою наливо.
 Встань на зорі —
 І пий!*

І. Жиленко

та велика таця, на якій лежав цілий набір срібного посуду до вина: два ритони (роги), прикрашені скульптурними голівками тварин на кінцях, чашка з покриттям, на якій було викарбувано ім'я Гермеса, грецький кілік (маленька посудинка до вина), кілька келихів. Один з них містив зображення качок, що клюють рибу, інший — сцени боротьби звірів.

56

На підлозі гробниці зібрано безліч бронзових вістер стріл та уламків залізних наконечників списів і дротиків, кілька золотих флаконів, багато золотих платівок від вбрання небіжчиків, у тому числі з антропоморфними зображеннями.

Розчищення склепу, його опис і креслення тривали три дні. Працювати було дуже не-

безпечно — стіни склепу ледве трималися і загрожували обвалом. Великий камінь, зірвавшись із склепіння, тільки завдяки щасливому випадку не вбив Дюбрюкса. На його честь треба сказати, що наукову фіксацію знахідок він здійснив з притаманною йому точністю і пунктуальністю, не в приклад навіть багатьом його наступникам у ХХ столітті. Роботи завершувалися. Нерозчищеною залишалася невелика ділянка склепу, на якій вже нічого не чекали. Усі виявлені знахідки було забрано із могили. Південна стінка склепу обвалилася, мало не придавивши цікавих, і Дюбрюкс був певний, що в склеп уже ніхто не зайде. Вартові, які охороняли могилу всі ці дні, почали ремствувати на холод, тому Дюбрюкс не особливо наполягав

на подальшому вартуванні. Як тільки археологи пішли додому, охоронці також покинули курган.

Коли ж наступного ранку Дюбрюкс повернувся на могилу, то побачив, що вхід до склепу розібраний, підлога очищена від обвалів і плити її вивернуті, — не було сумніву, що вночі у гробниці побували грабіжники. Цього прорахунку дослідник не міг пробачити собі до смерті.

Лише завдяки наполегливості Дюбрюкса і доброму ставленню до нього керченського люду через кілька місяців йому вдалося потрапити на слід грабіжників. Одним із них виявився місцевий грек Дмитро Бавро. Він і розказав Дюбрюксу всю історію пограбування склепу.

43
*...На берег хвиля приведе
 Ритон, який пішов під
 воду...*

Л. Череватенко

57

44
*Мчи ж мене, Мерані, в
 чорному тумані!
 Сині мої думи ворону
 незнані...*
 Н. Бараташвілі
 (переклад
 М. Вінграновського)

Як тільки варта залишила курган, до нього кинулися охочі до легкої наживи, що ховалися поблизу. Розібравши завал, вони виявили на нерозчищеній ділянці чимало золотих платівок і почали вивертати плити підлоги. Під однією із них містилося чи то ще одне поховання, чи то схованка — з'ясувати це так і не вдалося. У всякому разі в ямі лежали величезні коштовності. Найбільші з них — окуту золотом бронзову гривню, оздоблену левиними голівками на кінцях, та золоте окуття горита — грабіжники поділили між собою, розрубавши сокирою на шматки. Напевне, це були не єдині речі, поділені в такий спосіб. Більшість їх, імовірно, було переплавлено, інші розійшлися по світу — розпродаж їх тривав ще 1859 р.

Лише незначну частину цих речей вдалося зкупити. Серед них — масивна золота бляха завважки 266 грамів, виготовлена у вигляді стилізованого оленя, прикрашеного фігурками звірів. Виріб становить зразок того звіриного стилю, з яким скіфи прийшли до Північного Причорномор'я. Оскільки ранні скіфські могили в степу трапляються рідко, цей стиль більше відомий за пам'ятками інших територій — Кубані, лісостепової України, Сибіру. На кульобській блясі звіриний стиль вже відчутно деградував, — імовірно, її виготовляв античний майстер, який, взявши форму, зовсім не зрозумів змісту образу. На зворотному боці бляхи накреслено літери «ПАІ», що, можливо, передають скорочене ім'я майстра. Знахідка була на-

45
*Тугою стрілою стрічною
 Коли-небудь — там —
 спишемся...*
 М. Цвєтєва

стільки кошовною, що Микола I наказав сплатити Дмитру Бавру за її повернення винагороду в 1200 карбованців — суму на той час фантастичну.

У склепі, охорону якого Стємпковський після пограбування не лише поновив, але й посилив, Дюбрюксу, за винятком окремих золотих платівок, уже нічого не пощастило знайти. Він вважав, що під нерозібраною частиною насипу кургану має бути ще одне поховання, але добратися до нього бракувало коштів.

У 1875 р. директор Керченського археологічного музею О. Є. Люценко здійснив нові розкопки Куль-Оби. В материковій скелі під курганом він справді відкрив кілька ям, але всі вони були порожні. Можливо, їх

спіткала та сама участь, що й схованку чи могилу у підлозі основного склепу. Курган досі повністю не докопаний, і не відомо, що зберігається під його останцями. Дехто з археологів вважає, що там мають бути принаймні кінські поховання.

Кам'яний склеп, подібний до кульобського, — явище для Скіфії унікальне. У степовій її частині такі не трапляються. Це дало підставу декому з дослідників висловити думку, що в Куль-Обі поховано не скіфського, а боспорського царя. Проте весь поховальний ритуал могили, навіть за дрібницями подібний до описаного Геродотом, незаперечно засвідчує, що гробниця належала скіфові. Про те саме говорять і численні зображення скіфів на витворах золотарства. Інша справа,

ким був цей скіф. Цілком можливо, як зауважував видатний радянський скіфознавець Б. М. Граков, що тут поховали втікача на зразок царя Скіла, який любив порозкошувати в грецькому місті. Але, за словами дослідника, «він забрав з собою в цьому зовсім не варварському місті весь по-варварському пишній і кривавий ритуал», з такою повнотою відбитий у скіфських могилах Нижнього Подніпров'я.

Куль-Оба вперше розкрила суть цього ритуалу, довівши, таким чином, правдивість повідомлень про нього Геродота. Але крім усього іншого чи не головне її значення в тому, що вона вперше познайомила людство із образами скіфів, з їхнім щоденним буттям. Кількість цих образів у Куль-Обі, здається, неперевершена й досі. Крім сцен на електровому келиху, високомистецьке зображення їх представлено на кінцях золотої гривні, де відтворено фігурки вершників, та на численних золотих платівках. На одному з типів таких платівок зображено скіфську богиню із дзеркалом у руці, перед якою, очевидно, прилучаючись до божества, стоїть і п'є з ритона молодий скіф. Інша платівка передає фігуру скіфа з горитом при боці.

46

...Хто це руки ламле в тузі?..
Л. Череватенко

47

Я зроду скіф. Я правнук
Бористена...
Д. Павличко

48

...Причащався, як прощався,
У руці тремтів ритон...

49

Ні, не з глини, — з грози ми!
Пам'ять наша — стобожна.
Ми усі побратими, —
Як здолати нас можна?..
Л. Череватенко

Третя й четверта — скіфських вершників. Один із них мчить на коні, піднісши догори руку, другий — стискаючи в правиці списа. Дуже цікаві платівки із зображенням скіфських лучників, що стріляють із луків, стоячи один до одного спинами. Та чи не найбільше вражає бляшка, на якій зображено сцену братання скіфів: двоє воїнів, стоячи навколiшки і тримаючись один за одного, п'ють із одного ритона.

Скіфський обряд побратимства описано в античних джерелах. Коли хтось із кочовиків обирав собі побратима, це означало, що за нього віднині він піде навіть на смерть. Обряд відбувався так. Майбутні побратими, надрізавши пальці, капали у чашу з вином кров, занурювали в неї лека мечів, а потім, тримаючись один за одного, пили. Після цього ніщо вже не могло їх розлучити.

У давньогрецького письменника Лукіана (близько 125 р. — після 180 р. н. е.) натрапляємо на дивну бувальщину, записану ним, за його свідченням, із вуст скіфа Токсаріса.

...На четвертий день по тому, як Дандаміс і Амізок стали побратимами, на скіфський табір, розташований на березі Танаїсу, напали великі полчища сарматів. Здіймаючи куряву, на схід, за Танаїс потяглися обози із награваним майном і полоненими. Серед останніх був і Амізок. Коли про це довідався Дандаміс, він стрибнув у річку і поплив до ворожого берега. Сармати кинулися до нього із зброєю, але Дандаміс вигукнув: «Зарін!» (золото, викуп), і вони відвели його до свого царя. Той запитав юнака, що він має і що хоче віддати за життя свого друга. Дандаміс відповів, що нічого крім життя у нього немає, але коли царю забagnetься, він може віддати його за побратимове. Жорстокий цар ніби відповів: «Життя не треба, але коли хочеш звільнити побратима, віддай лише частину того, що ти пропонуєш — очі»...

Назад Дандаміс повертався з пустими орбітами, тримаючись за побратима й радісно посміхаючись. Тоді сарматський цар

ніби сказав: людей, подібних до Дандаміса, можна полонити, напавши зненацька, але ж яким буде кінцевий результат битви із ними? І по тому наказав своєму війську відступити.

Вдячний Дандамісові за вірність, Амізок осліпив і себе. Кінець життя вони прожили спокійно і ще живими увійшли в легенду, яка широко переповідалася скіфами. Тому цілком можливо, що бляшка із Куль-Оби відтворює не абстрактний обряд побратимства, а саме легенду про Дандаміса і Амізока...

Про відкриття в Куль-Обі належало терміново доповісти імператорові. Але звістка про знахідку дійшла до нього лише наприкінці листопада і то кружним шляхом. Сучасні дослідники вважають, що в такому замовчуванні знахідки можна вбачати місцевий патріотизм новоросійських намісників, які, можливо, хотіли залишити її у Керчі. У всякому разі, ні Стемпковський, ні тим паче Дюбрюкс до цієї справи не мали стосунку.

Довідавшись про знахідку, розгніваний імператор наказав негайно з'ясувати обставини. Забігали петербурзькі чиновники, закрипіли пера писарів, у різні кінці подалися царські фельд'єгері. Листуванням займалися головний штаб, міністерство внутрішніх справ, міністерство імператорського двору, новоросійське і бессарабське генерал-губернаторства. Документи цього листування, що й досі зберігаються в архіві, становлять цілу папку.

Нарешті, 18 лютого, через п'ять місяців після відкриття, знахідки з Куль-Оби було доставлено до Петербурга керч-єнікальським чиновником Д. Карейшею. Цар був задоволений — адже таких стародавніх скарбів не мав ще жоден монарх у світі. При дворі зчинилося справжнє свято. Забувши недавній гнів, цар дарує Д. Карейші, який лише привіз знахідки, діамантового персня. Дами навперебій прагнуть знайомства із ним. Ім'я ж людини, якій світ завдячував не лише врятуванням, але й сумлінним науковим опрацюванням пам'ятки, — Дюбрюкса — ніхто навіть не згадує. Свято для нього тривало лише три доби — ті три доби, коли, ризикуючи життям і німіючи від голоду, він розчищав, обмірював, описував і замальовував кульобські скарби.

Більше життя не всміхнулося йому. Свої дні він скінчив у злиднях і забутті. «З початку лютого, — пише він в одному з передсмертних листів, — у мене в кімнаті немає світла; часто трапляється, що по два, по три дні я не знаю іншої їжі, крім шматка черствого чорного хліба. Давно вже відмовився я й від моєї убогої чашки кави без цукру, котру я пив уранці. Солдатський тютюн купую я тоді, коли маю зайві дві копійки». Дивно й моторошно читати таке про людину, яка відкрила людству незліченні скарби. Але історія багата на такі парадокси, то ж чи варто дивуватися, коли йдеться про закони старого світу.

* * *

*Лягає пил опісля черед,
Виходить зірка золота.
І ти, піднісши скіфський череп,
Ідеш стежиною в житах.*

*Яка в житті їм слалась нива?
Що їм світилося в імлі?
Вони своє земне, можливо,
Не долюбили на землі.*

*Той скіф був, певно, мужнім воєм,
Він звідав січі і вогонь.
А по ночах край балки тої
Чекала суджена його.*

*А ми прийшли тепер натовмість,
Мов їхній промінь з даліни.
Над нами встала невідомість,
І ось, мов віщий знак, — вони...*

*Він був їй вірним нареченим,
Він у походах нею снів.
І я услід скіф'янки череп
Несу розгублено за ним.*

*Прости мені твої печалі.
За все, що нам іще пройти,
Давай вночі їх обвінчаєм, —
Хай будуть свідками світи.*

*Хай степ заплаче сльозом білим,
І ніч галактиками пробасить,
Коли хтось інший із могили
Нас теж з тобою воскресить.*

* * *

*Коли і я за караваном
Піду, згорнувши днів сувій,
Я скіфським золотом курганним
Залишусь в пам'яті твоїй.*

*Не зви мене, не бий на сполох,
Не витрачай себе в журбі.
Можливо, інший археолог
В житті зустрінеться тобі.*

*Він сум в очах твоїх розтопить,
І ти промовиш тихо: «Мій!..» —
Не дозволяй йому розкопок
В душі і в пам'яті твоїй...*

(За Б. Філіповим)

Чортомлик

Як видно з попереднього викладу, перші свої кроки на півдні України скіфська археологія робила дуже невпевнено, здебільшого завдяки непередбаченим відкриттям. Біля початків її нерідко стояли люди зовсім випадкові. Добре, коли ними були такі безмежно віддані науці подвижники, як Дюбрюкс, але частіше ними виявлялися різні пройдисвіти й невігласи, що завдали справі дослідження скіфських старожитностей непоправної шкоди.

У 1859 р. при міністерстві імператорського двору було створено Археологічну комісію, на яку поклали обов'язок розкопувати стародавні пам'ятки. 1889 р. за нею було закріплено виняткове право надавати дозвіл на їх здійснення. Дослідження старожитностей набагато поліпшилися. Потроху вони починають переходити до фахівців, що, набуваючи досвіду, розробляють і методичні та методологічні засади розкопок. Але до археології як до науки ще було далеко. Царський двір прагнув лише нових і нових коштовностей, штовхаючи археологів на скарбощукацтво.

З першого року створення комісії в придніпровських степах почав свою археологіч-

ну діяльність її член Іван Єгорович Забелін. Протягом 1859—1861 рр. він розкопав кілька скіфських курганів середньої висоти (3—8,5 метра) на південь від Катеринослава (нині Дніпропетровськ) — поблизу сіл Томаківки, Біленького, Чумаків та Краснокутської станції. Усі вони були пограбовані. Але це не спинило молодого вченого. І вже 1862 р. він починає розкопувати один з найбільших скіфських курганів, що згодом увійде в науку під назвою Чортомлика та обезсмертить ім'я свого дослідника.

І. Є. Забелін народився 1820 р. у бідній родині дрібного службовця в Твері (нині Калінін) і ще в дитинстві залишився без батька. З великими труднощами йому пощастило закінчити Преображенське училище Московського приказу громадського опікування. Продовжувати освіту можливості не було. Усе, чого він досяг в житті, діалося йому важкою і виснажливою працею. Двадцять років після училища він виконував обов'язки канцелярського службовця Збройової палати, переписуючи архівні справи і водночас самотужки оволодіваючи історичною наукою. Під кінець життя І. Є. Забелін (помер 1908 р.) став одним з найбіль-

ших знавців у галузі скіфської і слов'янської археології, досягнувши найвищих учених ступенів і звань. Він написав близько 200 наукових праць. Зважаючи на обставини, в яких проходило його життя, такий злет можна назвати подвигом. І одним із перших шаблів на шляху сходження вченого стала Товста Чортотлицька Могила.

Курган здавна привертав увагу всіх, хто його бачив. Подорожуючи у XVIII ст. по півдню України, визначний російський мандрівник В. Зуєв писав: «Виїхавши із Чортотлика, верстов через п'ять побачили ми величезний круглий курган, якого я ні до цього, ні опісля не бачив. Його називають тут Товстою Могилою. Навколо, мабуть, він також був обкладений вапняковим камінням, тому що, скільки ми не їхали до нього, воно скрізь валялося, а ще більше його було на цій мальовничій горі. Підйом на курган досить крутий, посеред самої вершини міститься ямище... а в отій ямині стоїть кам'яний бовдур».

Пам'ятку справді важко було не запримити — висота її сягала 19 метрів, діаметр становив 110 метрів. Нехай читача не дивує назва кургану — Товста Могила. Цю назву вже звикли пов'язувати з розкопками скіфського кургану поблизу м. Орджонікідзе на Дніпропетровщині, здійсненими 1971 р. Однак слід зазначити, що більшість великих курганів із плоскою або сферичною верхівкою називалася колись на протигагу гострим могилам товстими і лише після розкопок їм надавалося інше ім'я — здебільшого за назвою найближчого населеного пункту.

Курган стояв на рівнинному узвишші у верхів'ях річки Чортотлика (звідки з подальшому й пішла його назва) за 2,5 кілометра від Чортотлицьких хуторів (тепер с. Чкалова). За три версти на схід від нього проходив давній чумацький шлях. Навколо кургану, як це звичайно буває, стояло багато могил менших розмірів. Свого часу курган правив козакам за сторожову вежу, з якої степ відкривався на тридцять верст довкруг.

Могила входила до володінь вдови генерал-майора у відставці Зейфарта. Коли Археологічна комісія звернулася до неї з проханням дозволити розкопки кургану, поміщиця поставила вимогу — віддати їй третину серійних коштовностей, а за поодинокі знахідки сплатити третину їхньої номінальної вартості і, крім того, передати всі речі, «що не матимуть археологічного значення», тобто весь матеріал, виготовлений не з коштовностей. Археологічна комісія змушена була погодитися на такі умови. Для розкопування могили міністерство імператорського двору виділило дуже велику на той час суму — 5000 карбованців.

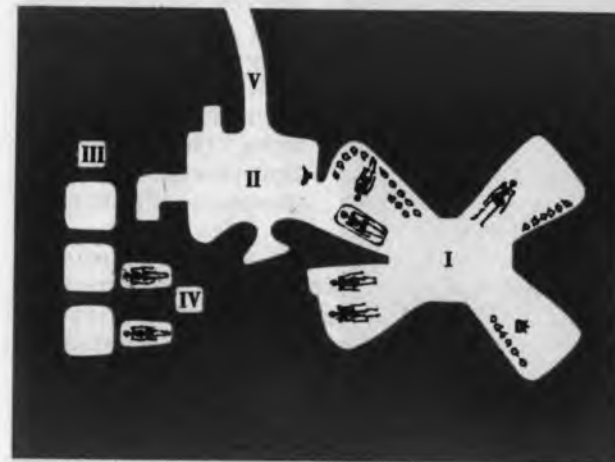
Розкопки почалися 26 травня 1862 року. З верхівки кургану звалили половицьку кам'я-

50

*З патріаршими ликами
Йшли майстри по Русі.
Поруч з ними, великими,—
Ми підмайстри усі.*

51

*Не доба, а історія
Осявала їх лик.
Ми вже їх не повторимо,
Як себе — Чортотлик...*

ну бабу, яка стояла там споконвіку. Історія її заслуговує на окрему увагу.

Цей ідол правив кільком поколінням місцевих селян за об'єкт поклоніння, оскільки вважалося, що він здатний оберігати від лиха. Років за 20–30 до розкопок його стягли з кургану і використали в господарстві. Як на те, в степу тоді почалася засуха, і по селах пішли чутки, буцім у тому винен чортотлицький ідол. Його знову повернули на могилу, відбивши ненароком по дорозі голову, і засуха, що тривала чотири роки, ніби припинилася. Згодом одному з селян збрело забрати відбиту голову ідола, щоб підпирати нею двері біля погребя. Знову трапилася засуха, і знову голову змусили повернути на курган та поставити ідолові. Так і стояв

він до розкопок, оточений шаною й забобонами, приймаючи дари грошима й хлібом за своє «знахарювання». І коли востаннє І. Є. Забелін стягнув його, «багато селян, що проїздили або проходили мимо, благоговійно скидали шапки й цілували повержений камінь».

Дореволюційна методика розкопок істотно відрізнялася від сучасної. Забелін почав розкопувати Чортотлик, як і інші кургани, наскрізною траншеєю зі сходу на захід — розуміння необхідності знімати весь насип ще не було. У розкопках брало участь 86 грабарів з підводами. На шостому метрі насипу було виявлено залишки майже 250 кінських вуздечок з залізними вудилами та золотими й бронзовими оздобами, чималу кількість інших речей. Приблизно на рівні цих знахідок курган мав уступ, вище якого схили кургану, як і по підосві, було укріплено камінням.

Робота просувалась успішно. За півтора місяці з кургану було вивезено понад 17 000 кубометрів ґрунту, але стало зрозумілим, що цього року розкопки не закінчити. Тому, не доходячи потрібного рівня материкової глини, Забелін припинив їх.

Наступного року для завершення досліджень було асигновано ще 5000 карбованців і обіцяно в разі потреби надати додатково 2000. У розкопках тепер брало участь 116 грабарів.

Коли в межах закладеної траншеї вийшли на материк, з'ясувалося, що курган перекивав невелику могилу доби бронзи з кількома скорченими похованнями. Під кам'яною кріпидою в західній частині розкопу відкрили залишки тризни — уламки амфор, кістки тварин, деталі вуздечок, бронзові вістря стріл. У центрі кургану містилася основна гробниця, а на захід від неї — три могили з похованнями дванадцяти коней та дві — з кістяками конюхів. Кінські вуздечки були оздоблені золотими й срібними прикрасами, біля шести коней виявлено рештки сідел із золотими окуттями, а біля

двох ще й пишні нагрудні прикраси із бронзи. З конюхами також було покладено золоті прикраси і зброю, що свідчить про неабияку їхню заможність і знатність.

Основна могильна яма зверху мала розміри близько 2,1×4,6 метра і донизу майже вдовіч розширялася. Дно її сягало глибини 10,8 метра від рівня поля. У кожному з кутів ями були влаштовані підземелля — кожне завдовжки близько 3,5, заввишки 2 метри, а підлога містилася на 2 метри нижче дна вхідної шахти. Розкопування такої складної підземної споруди далися надзвичайно важко, адже ні будь-якої техніки, ні досвіду гірничих робіт Забелін не мав. Справа ускладнювалася також необізнаністю дослідника з конструктивними особливостями скіфських гробниць. Забелін вважав, що головний небіжчик мав лежати на дні вхідної шахти. Не виявивши тут ніяких знахідок, він виснував, що основна частина гробниці дощенту пограбована, і лише кутові камери (він сприйняв їх за допоміжні) внаслідок щасливого випадку залишилися цілими. Насправді ж дослідник помилявся: то були основні поховальні приміщення, а відтак з часу поховання жодна людина сюди не діставалася.

Розчищення почалося з південно-східного підземелля. Тут стояв невеликий бронзовий казан та п'ять глиняних амфор. Уздовж стін камери виявлено велику кількість бронзових вістер стріл і золотих платівок від одягу та наголовного вбрання. Одяг, імовірно, висів уздовж стін на залізних гаках. Вхід до ніші охороняв собака.

У північно-східному підземеллі стояло шість амфор. Біля входу лежав кістяк служниці з бронзовою гривнею на шиї та золоту підвіскою біля скроні, а поруч — залишки сагайдака з бронзовими вістрями стріл, набірне веретено. Уздовж стін, як і в попередньому випадку, зібрано близько 2500 золотих прикрас від наголовного вбрання й одягу, розвішаного колись на стінах. Отож обидві ніші становили собою комори, де розміщу-

валися запаси їжі й вина, а також парадне вбрання.

У південно-західній камері виявлено два чоловічі кістяки, що лежали поруч. В одного з них на шиї була потерта золота гривня, прикрашена шістьма фігурками левів на кожному кінці, на зап'ястях — широкі золоті браслети, на пальцях — обручки з плоскими щитками. Навколо черепа зібрано 31 золоту платівку, можливо, від наголовного вбрання. При боці лежав меч з окутим золоту платівкою руків'ям, спіральна золота стрічка від пужална нагая, залишки двох сагайдаків із бронзовими вістрями стріл, кілька залізних наконечників списів та бронзова й срібна посудинки до вина. Небіжчик був підперезаний поясом з бронзовим набором, на ногах виявлено залишки бронзових кнемід.

Другий небіжчик був дещо бідніший. Шию його також прикрашала золота гривня, правицю — срібний браслет і золота обручка. На попереку містився пояс із бронзових платівок. Осторонь лежали залізний меч та сагайдак зі стрілами.

В останньому, північно-західному підземеллі була похована жінка. Кістяк її лежав на ложі зі слідами блакитної, синьої, червоної, жовтої та зеленої фарб. Небіжчицю поховали в наголовному вбранні, від якого лишилося понад 50 золотих платівок і начільна стрічка. З наголовного вбрання опускалася пурпурова намітка, обшита по краю золотими платівками із зображенням скіфа, що причащається перед богинею з люстерком у руці — подібними до виявлених у Куль-Обі. На шиї небіжчиці була золота гривня, на зап'ястях — по широкому золотому браслету, на кожному пальці — золоті обручки, біля скронь — підвіски у вигляді кола з привісочками на ланцюжках. Поблизу правиці знайдено бронзове люстерко із залізним руків'ям.

Небіжчицю супроводжував слуга, що лежав поперек камери з бронзовим та залізним браслетами на зап'ястях і купую

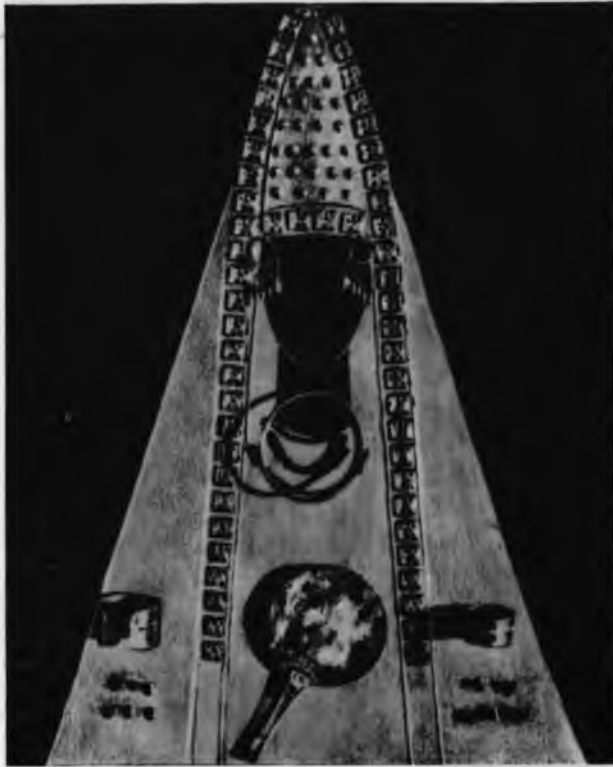
52

*Землю, богами даровану,
В собі понесу, мов карб.
А вам залишаю*

*корону, —
Тіштеся — все-таки
скарб...*

вістер стріл при боці. Решта площі підземелля була заставлена посудом. Тут виявлено 14 амфор для вина і велику срібну тацю, на якій лежав срібний черпак зі скульптурною голівкою собаки на кінці руків'я. Біля західної стінки стояла велика срібна амфора з позолоченим горлом, ручками й плічками, — найвизначніший шедевр Чортomlaка.

Висота посудини 0,7 метра, ширина 0,39 метра. Увесь тулуб її прикрашено карбованим орнаментом з рослинними мотивами, доповненими фігурками птахів. У нижній частині містилося три отвори для зливання вина у вигляді лев'ячих голів та погруддя Пегаса. Вище цього святкового килима, на плічках посудини поміщено горельєфний

53
*Я спокійно лежав під вагою століть,
 Я б давно вже й землею став,
 Але ж бісова дівка на кручі стоїть,
 Огорнувши вітрами стан...*
 Б. Олійник

54
*Ми ще встанемо,
 Ми ще гримнемо!
 Степ — султанами
 Вітер — гривнями!...*

накинувши на шиї коням аркани, обома руками тягнуть їх до себе, намагаючись втримати скакунів, перед якими, поміщені головами врізнобіч, вільно пасуться ще двоє коней.

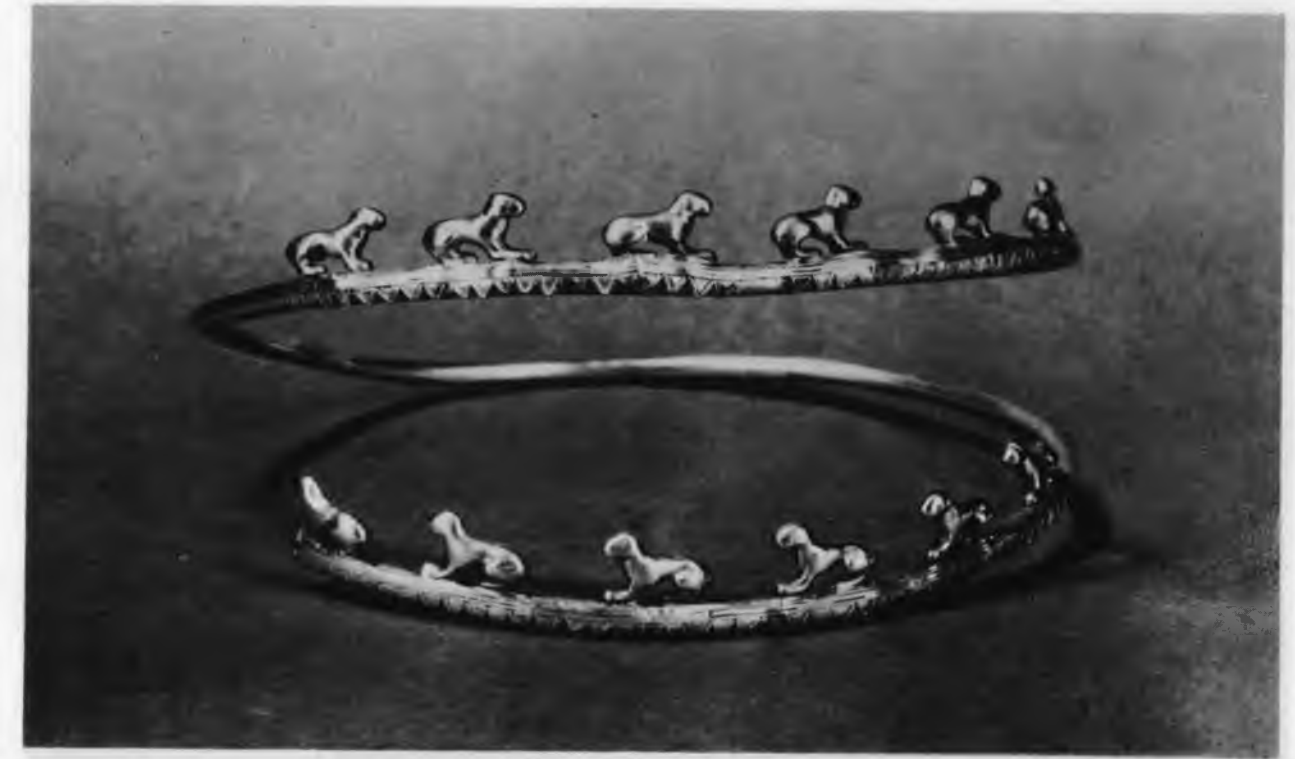
Одяг скіфів такий самий, як і на кульбському келисі, але простіший, до того ж усі вони тут простоволосі. Горити, що висять біля лівого боку двох з них, явно спрощеної форми. З усього видно, що художник зобразив рядових представників країни.

Композиція відзначається ясністю побудови й чітким пластично-емоційним ритмом, що підносить твір до рівня кращих зразків античної пластики.

Вище фриза зі скіфами, під горлом посудини, розміщено дві однакові сцени терзання грифонами оленя. За художніми якостями вони набагато поступаються всім іншим зображенням. Коли останні становлять оригінальні витвори самобутнього митця, то сцени з грифонами трафаретно передають канонізований сюжет.

На захід від камери з похованням жінки Забелін виявив ще одне величезне приміщення, обвалене зверху донизу. Розміри його сягали 35–40 квадратних метрів. З півночі до підземелля тягся довгий грабіжницький хід, початок якого був помітний ще до розкопок. На жаль, ні суті, ні призначення цього приміщення дослідник не зрозумів.

Виходячи з опису Забеліна, то була самотійна могила, яка дуже близько підходила до північно-західної камери центральної гробниці. Після пограбування стіна між нею

і цією камерою вивалилася, що дало підстави дослідникові сприймати їх як одне. Забелін був переконаний, що все величезне підземелля, виявлене ним за камерою з похованням жінки, є грабіжницьким ходом, куди грабіжники вивели з центральної могили не лише бронзові казани, але й усі коштовності, відкриті тут, поховавши їх (не відомо навіщо) в спеціальні комірочки. Найменше він допускав, що це підземелля було основною частиною єдиної гробниці, призначеної для головного небіжчика, тоді як камери, що відходили від кутів вхідної ями, належали його наложниці і слугам.

У підземеллі виявили залишки двох кістяків, розкиданих грабіжниками — основного небіжчика та, ймовірно, його слуги. Але За-

белін виснував, що другий із них не слуга, а придавлений обвалом грабіжник. При цьому повз його увагу пройшов той факт, що кістяк був розкиданий, а популяризатори Забеліна, не вчитавшись в опис вченого, поширили його хибну думку як доведену істину. Так народився міф про катастрофу під час пограбування Чортомлика.

Біля північної стінки могили стояли два бронзові казани. Далі за ними в стіні містилася ніша, в якій виявлено залізний меч з окутим золотом руків'ям, бронзову чашу, залишки сагайдака зі стрілами, три золотих окуття від точила чи руків'я нагая і дві ланки срібного ланцюжка від нього-таки.

Зотліле ложе основного небіжчика розміщувалося вздовж західної стінки. При

фриз зі сценами, як вважають, приборкування скіфами коней. Кожну фігурку відліто окремо, а потім припаяно до поверхні амфори. Сюжет композиції нескладний, але вражає життєвістю, стрункістю побудови, довершеністю образів.

У центрі композиції троє скіфів (двоє юних і один бородатий), спутавши коня арканами, намагаються повалити його на землю. Осторонь від них, босий і зі спущеною з одного плеча свиткою, стоїть четвертий учасник цієї сцени. Ліворуч від неї скіф з горитом без лука при боці, тримаючи коня за повід, підгинає йому передню ногу, очевидно, заставляючи лягти. Праворуч скіф без зброї триножить осідланого коня. Далі з обох боків юний і бородатий степовики,

55
*Лебеділо біло-біло,
 струнами ридало,
 Сиві коні пролітали
 сивими рядами.
 Пролітали в сиві далі,
 у блакитні пітьми —
 і дзвеніли, і ридали
 струни під копитьми...*
 С. Тельнюк

56
*Голосами, небесами
 напилися далі,
 Десь копита оддзвеніли,
 одгули печалі.
 Тільки хмари, тільки
 небо та віків відлуння,
 Тільки тирси золотої
 тихе дивострунтя...*
 С. Тельнюк

ньому та біля нього траплялися розкидані грабіжниками кістки скелета, вістря стріл і золоті прикраси від убрання та зброї. За ложем у західній стіні було споруджено другу нішу, на дні якої зібрано велику кількість золотих платівок від убрання.

У південній стінці містилася третя ніша. Як і дві попередні, вона також уціліла від пограбування. Тут лежали портупейні пояси з бронзовим набором, золоті прикраси нагая і горита, п'ять мечів з окутими золотом рук'ями, а також золоті окуття піхов меча та ще одного горита. Окуття горита становить собою велику платівку розмірами близько 27×48 сантиметрів, основна частина якої оздоблена сценами з міфа про грецького героя Ахілла — культ його у Північному При-

чорномор'ї того часу набув чималого поширення. Згори композицію обмежують сцени боротьби тварин, знизу — рослинний орнамент.

Отже, незважаючи на пограбування, в могилі залишилися дуже великі коштовності. Такої кількості оздобленої золотом зброї пізніше не знаходили в жодній скіфській гробниці. Найвірогідніше, що на час пограбування могили її склепіння частково вже обвалилося, замаскувавши входи до ніш.

Кого ж було поховано під Чортотликом? Більшість сучасних учених приставала на думку І. Є. Забеліна про те, що тут містилася гробниця з похованням царя. Проте деякі дослідники, у тому числі О. І. Тереножкін, вважають, що під курганом були

два незалежні поховання скіфських володарів з почетом. Аналізуючи характер чортмлицьких поховань і порівнюючи їх з іншими скіфськими могилами, автор цих рядків дійшов дещо іншої думки. Під курганом справді було дві могили, але пізніша з них, бокова, належала цареві, а центральна, з кутовими камерами, — його дружині, похованій в північно-західній камері. Відтак у південно-західній камері було поховання не царя зі слугою, а двох слуг небіжчиці.

Підставою для такого твердження є насамперед той факт, що під усіма скіфськими курганами з двома гробницями одна з них завжди належить чоловікові, а друга — дружині, незалежно від того, кого з них поховано раніше.

Про належність центральної гробниці Чортмлика жінці свідчить і характер наявних у ній поховань. Поховання небіжчика з південно-західної камери вражає бідністю — і в прямому розумінні, і стосовно похованого поруч з ним чоловіка, не кажучи вже про жінку із північно-західної камери. До того ж не було жодної цілої царської могили, у якій би слуга лежав поруч із царем. Далі, основною ознакою належності бокової могили чоловікові є величезний арсенал зброї. Натомість у центральній могилі незначна кількість зброї лежала тільки при небіжчиках південно-західної камери, тоді як усі допоміжні приміщення були буквально завалені залишками жіночого вбрання: жоден курган не містив їх стільки.

57
Вітер, спійманий в ребра, загривлена воля,
Горда музика степу, велична й проста!
Кожен аркуш смачного українського поля
Перебито печаттю твого копита...

П. Засенко

58
Чорний туніт промчав, сивий туніт ущух —
Задзвеніло, заграло на срібній струні.
Скіфські баби під сріберну лею дощу
Підставляють обличчя свої кам'яні...

С. Тельнюк

Отже, ми схильні вважати, що гробниці Чортмлика належали одній царській родині. Спочатку тут поховали дружину царя, а згодом, в окремій могилі — і його самого, після чого курган досипали і зміцнили каменем. Загадкою лишилося тільки місце входу до другої гробниці. Але для її розв'язання необхідні повторні розкопки кургану.

Крім основного розкопу по лінії схід — захід, І. Є. Забелін заклав також траншею на південь, яка розрізала південний останець кургану навпіл. Але тут нічого не виявили.

По всій довжині розкопали і грабіжницький лаз, що вів до бокової гробниці. У ньому траплялися окремі золоті платівки та розрізнені кістки від кістків царя та його слуги. Дно лазу було притрушено глиною, яку грабіжники виносили із могили, щоб вже на свіжому повітрі вибирати з неї коштовності. Зверху хід був забитий великими каменями, що і Забеліну, і його наступникам дало підставу гадати, ніби грабіжники вчасно були заскочені охороною, яка й замурувала вустя. Дослідження інших пограбованих могил свідчать, що й на них подібні ходи були забиті каменем. Він просто падав туди з кріпиди. Отже, розвіюється і ця чортмлицька легенда: Чортмлик було пограбовано так само і в той самий час, що й тисячі інших скіфських курганів.

Хто ж їх грабував? У вчених і тут немає одностайності. На підставі власного досвіду в автора склалося тверде переконання, що скіфські могили грабували через кілька десятків, можливо навіть сотень років після похорону. Отже, то вже були не скіфи, а народ, що витіснив їх з Подніпров'я, — найпевніше сармати. Щоправда, іноді трапляються цілком певні ознаки пограбування могили невдовзі після похорону, тобто сучасниками, але вони дуже рідкісні. Сармати ж, прийшовши на територію України, грабували могили своїх ворогів, ні від кого не криючись. Знаючи, що гробниця міститься під центром кургану, вони йшли до нього лазом і так чи інакше завжди знаходили те,

59
 Розгнущдані коні пророче
 іржуть,
 Бо чують крізь мерзлу
 підківну іржу
 Далеку дорогу, червону
 тривогу,
 А може, й останню на
 світі межі...
 Б. Олійник

60
 Путо часу тобі
 припасоване путнє,
 В темний луг на траву
 хоч вчащай — не вчащай.
 Заіржи у минуле,
 заплач у майбутнє,
 До побачення, коню, а
 може, — прощай...
 П. Засенко

61
 Місяць в травах роснянх
 купався,
 Обрій материнкою
 пропах
 Скіфська Афродіта
 — Аргімаса —
 йшла по зачарованих
 степах...

що шукали. Ось чому всі центральні могили скіфських курганів виявилися пограбованими. Бокову ж могилу знайти було куди важче, внаслідок чого частина їх уціліла. Уже одне це повністю знімає звинувачення в пограбуванні своїх курганів самими скіфами. Коли б кургани грабували вони, то не обійшли б і бокових могил. А Чортмлик тут становить виняток лише в тому розумінні, що бокова гробниця в ньому дуже близько підійшла до центральної. Отож грабіжники, потрапивши до неї, сприйняли її за останню і припинили подальші пошуки.

Проте сармати були не єдиними, хто грабував скіфські могили. Робили це й інші народи, що хвиля за хвилею прокочувалися степом. Іноді в одну й ту саму могилу тяг-

неться по кілька грабіжницьких лазів, проритих у різний час. В одному з них, розкопаному О. І. Тереножкіним за кілька кілометрів від Чортмлика, знайдено табатирку минулого століття. Але наш земляк виявився невдахою: могилу пограбували до нього.

Особливо зріс грабіжницький промисел у степах після видатних знахідок у скіфських курганах минулого століття. Засліплені бажанням легко розбагатіти, спритні молодці взялися за заступи. 1971 р. під час розкопок Товстої Могили поблизу м. Орджонікідзе, що розташоване за 10–12 кілометрів від Чортмлика, мені вдалося познайомитися з нащадками одного із них.

Чутки про скарби, відкриті в Товстій Могилі, швидко облетіли навколишні села й

62,63
*І збив я, вершник, димну куряву,
 Як впав я, вершник, у жорстку траву,
 Пониклу, заіржавлену траву,
 Де обрїї натягає тятиву...*
 Р. Лубківський

міста. Одного разу дружинник, що охороняв курган, підійшов до мене і сказав, що його родичка із села Чкалова (колишніх Чортомлицьких хуторів) хоче по секрету повідомити щось надзвичайно важливе, — таємницю вона не довірила навіть родичеві. Знаючи наперед, що мова піде про неіснуючі скарби, легендами про які, як і за часів А. П. Чехова, ще й досі дихає степ, я спочатку відмахнувся. Коли ж той сказав, що бабуся знає щось про самого І. Є. Забеліна, я відразу ж загорівся — невже ще є людина, яка пам'ятає розкопки Чортомлика?

За півгодини ми були в Чкалові. Хазяйкою господи, до якої ми завітали, виявилася невисока чемна жінка років 65, Ніна Павлівна Галайда. Звичайно, ні розкопок

Чортомлика, ні Забеліна вона не пам'ятала та й не могла пам'ятати, але їх добре пам'ятав її дід, Ларивон Павлович Живиця. Під час дослідження могили йому було десь вісім — дванадцять років. Натхнений розкопками Забеліна, підрісши, він, як і інші його односельці, крадькома, ночами серед зими почав шукати своє щастя на ниві скарбощукацтва. Дехто на цьому ніби справді мав зиск, Ларивона ж Павловича переслідували невдачі.

Десь уже на схилі віку, на початку 20-х років, їдучи з онукою повз Чортомлик, дід урочисто посміхнувся і промовив: «Дурні вони, дурні! Розрили таку гору і знайшли одну тільки срібну чашу! А справжні чортомлицькі скарби лежать ось у цій могилці,

доню». І він розказав малій тоді ще Ніні таке.

Зазнаючи невдач під час своїх «досліджень», Ларивон Павлович з товаришем долетіли й до невеликого кургану поблизу Чортомлика. Копати ночами було важко, до того ж боялися, щоб хто не побачив. Нарешті, «дослідники» докопалися до величезної кам'яної плити. Але камінь був, мов зачарований: будь-які спроби дістатися під нього виявилися марними, — «куди б не копали копачі, він продовжував в усі боки». І тоді дід Ларивон дійшов висновку: в Чортомлику поховано лише царя, а всі його скарби закопали саме тут, у кам'яній скрині під цією могилою. Що ж інше, як не скарби, можна було так пильно ховати? І помираючи, дід заповідав свої здогади онуці, як найбільший скарб.

Багато що з розповіді Ніни Павлівни ствердило мене в думці, що дід Ларивон таки копав могили. В кургані ж з «чортомлицькими скарбами» він натрапив на поховання у кам'яній скрині доби бронзи, де не те що лантухів золота, але й залізного цвяха не було. Намагаючись не образити пам'ять Ніни Павлівни, я передав їй від діда вітання, розказавши про табатирку минулого століття, знайдену О. І. Тереножкіним, — хто тепер доведе, що вона справді не була власністю невдахи Ларивона Павловича?

Але мене зацікавило, про який курган біля Чортомлика розповідав дід. Ніна Павлівна згодилася поїхати з нами до нього. Щойно зійшовши на могилу, я витяг з-під ноги уламок горщика доби бронзи. Цього й треба було чекати: добираючись до кам'яної скрині, дід Живиця зруйнував впускне поховання того самого часу. Ніна Павлівна після моїх пояснень була збентежена, невже її дід міг помилятися після стількох пошуків, а якийсь хлопчисько, котрому вона довірила найсвятішу таємницю свого роду, навіть не хоче перевірити вірогідність цієї таємниці? Я добре розумів її.

64
*Хотів я крикнути — на устах печать.
 Хотів звестися — кайдани брящать.
 Хотів мечем я пута розрубати,
 А він у землю вбивсь по рукоять...*
 Р. Лубківський

Щоб якось заспокоїти жінку, я зійшов з нею на один із останців Чортомлика і розповів їй про все, що було відкрито в кургані крім срібної чаші. Вона була здивована. Ще більше вразило її припущення, що скарби, які дід Ларивон марно шукав поруч, можуть бути в самому Чортомлику — адже його останці збереглися й досі. Можливо, під ними лишилося ще одне поховання, або, принаймні, коштовні вуздечки з площадки, де відбувалася тризна (Забелін розкопав її лише частково).

Я знав, що на Чортомлик спрямовано один із кар'єрів Орджонікідзевського гірничо-збагачувального комбінату, але нові його розкопки уявлялися тоді далекими-далекими, і чи міг я мріяти, що мені самому випаде продовжити справу Івана Єгоровича Забеліна, крок за кроком пройти по його слідах?

Але ось наприкінці липня 1979 р. степ під Чортомликом забілів наметами Орджонікідзевської експедиції, а на його останцях по ночах запалали вогнища невсипущих мрійників: роботи на кургані почались. Я спланував дослідження на чотири роки, щоб не тільки розкопати останці Чортомлика і поверхню навколо нього, не тільки заново

відкрити розкопані І. Є. Забеліним поховальні споруди з метою остаточно з'ясувати їх план і зміст, але й дослідити всю групу курганів, розташованих поблизу.

Серед чортомлицьких відвалів Забеліна мені вдалося виявити невеликий скіфський курган, старанно обійдений дослідником. Подумалося: ледве чи серед потомків великого чортомлицького царя міг знайтися зухвалець, який відважився б копати могилу так близько від царської гробниці. Вірогідніше було припустити зворотний хід подій. Розкопки підтвердили це припущення: під курганчиком містилося поховання заможної скіф'янки кінця V ст. до н. е. (Чортомлик датується кінцем IV ст. до н. е.). Незважаючи на подвійне пограбування, в могилі поряд з іншими речами було знайдено понад тисячу золотих прикрас. Вдруге грабіжники побували в гробниці зовсім недавно: в їхньому лазі виявлено напівзотлілу палку і обгорілий качан кукурудзи. Чи не дід Живиця залишив там їх? До речі, судячи з усього, до золота він не дістався. Подальші дослідження, можливо, відкриють його сліди і в інших курганах. Уже в найближчі роки читач зможе дізнатися, чим остаточно закінчаться легенди і достеменно історія Чортомлика.

ідол

*О, дикое исчадьє древней тьмы!
Не ты ль когда-то было громовержцем?*
І. Бунін

*Щоб знало межі недолуге бидло
Й сиділо мовчки, підле, на цепу,
Мене на пострах видовбали ідолом
І високо поставили в степу.*

*Століттями я глухну тут від грому,
А люди йдуть та йдуть на манівці.
Переді мною хилиться сірома,
Й таємно посміхаються жерці.*

*Я міг би стати жорнами і домною,
Лягти в бруківку, звестися мостом.
Але мені дано стояти догмою
На кучих ніжках з дутим животом.*

*Мені вже сонце випекло зіниці,
Щоб я не бачив вашої ганьби!
До мене підлітають тільки птиці,
Бо лиш крилаті гідні боротьби.*

*А люди, нарікаючи на долю,
Бояться темні очі підвести.
Моя душа зчорніла вже від болю
За те, що ви сліпі, немов кроти!*

*Торкніться вуст німих моїх руками,
Й моє мовчання жах ваш розжене!
Я тільки камінь, грубий сірий камінь! —
У барикаду покладіть мене.*

Аргімпаса

Місяць в травах росяних купався,
Обрій материнкою пропах,
Скіфська Афродіта — Аргімпаса —
Йшла по зачарованих степах.

Квітли очі, сповнені молитви,
І вуста, сотворені для мук.
Ковила їй цілувала литки,
Зорі зерном сіялись до рук.

І по тих галявах, де ступали
Її ноги, теплі і живі,
До схід сонця сходили тюльпани
І горіли кров'ю по траві.

А о тій порі, пославши свитки
І забувши січі навісні,
Скіфи спали по своїх кибитках,
Суджених голублячи вві сні.

Жінкою вона б за ним ходила,
Ставила на ватру казани.
Скіфенят йому понародила б
Та й чекала, як усі, з війни...

Чом же він поглянув — і загинув? —
А щоб на чуже не посягав!
Бо таки була вона Богиня.
Людям — людське. Богове — богам.

Тільки одному всю ніч не спалося.
Він під зорі вийшов і затерп:
Скіфська Афродіта — Аргімпаса —
Дивним сяйвом осявала степ.

Йшла вона крізь ніч по чистих росах,
Місяцем пронизана до дна.
У рудім, розпущенім волоссі
Розцвітала квітка неземна.

І коли їх погляди зустрілись,
Тишину розкраяв довгий зойк.
Скіф відчув, як в серце входять стріли,
І звалився навznak на пісок...

Підійшла і сіла коло нього,
Гладила холонуче чоло.
І нічого зовсім неземного
У її зіницях не було.

Солоха

З дивної примхи долі після сенсаційних розкопок Чортomlaка в дослідженні скіфських царських курганів на правому березі Дніпра настає пауза рівно на сто років, — археологи, ніби зачаровані, обходять землю, де самі виявили неперевершений феномен. Ареною їхніх пошуків натомість стають Кубань і дніпровське Лівобережжя, — таврійські степи на території сучасних Запорізької та Херсонської областей. Протягом п'ятидесяти років від часу дослідження Чортomlaка тут було розкопано вісім скіфських курганів царського типу. Але велич Чортomlaка лишається недосяжною. Пам'ятку, подібну до нього за значенням, довелося чекати півстоліття. Нею став велетенський курган, що височів в урочищі Солоха на півшляху між селами Велика Знам'янка та Верхній Рогачик (нині Запорізька область). Протягом 1912–1913 рр. він був розкопаний професором Петербурзького університету Миколою Івановичем Веселовським.

Веселовського називали щасливцем в археології. На те були вагомі підстави. Жодному вітчизняному дослідникові не пощастило розкопати таку кількість визначних пам'яток, як йому. Учений любив усе гран-

діозне, і воно ніби саме йшло йому до рук. Та не всі помічали, що для цього Веселовському треба було безперервно провести в полі 29 археологічних сезонів, не пропустивши жодного літа.

З іменем Веселовського пов'язані розкопки десятків курганів на лівому березі Дніпра, в Криму, на Кубані і на Дону. Серед них такі всесвітньовідомі пам'ятки, як кургани Майкопський, Келермеські, Єлизаветинські, Ульські, Золотий, Костромський, Чмирів, Огуз та багато інших. Лебединою ж піснею дослідника стала саме Солоха.

За розмірами курган наближався до Чортomlaка — висота його становила понад 18 метрів. Як і на Чортomlaку, ще до початку розкопок тут були помітні грабіжницькі ями, але вони не зупинили дослідника.

Методика розкопок М. І. Веселовського була кроком назад навіть порівняно з вельми недосконалою методикою І. Є. Забеліна. Копаючи курган траншеєю, останній хоч доводив її до кінця. Натомість М. І. Веселовський задовольнявся так званою глухою канавою, яка велася лише до середини насипу. До чого це призводило, ми скажемо трохи далі, проте слід пам'ятати, що до та-

65
*Все це тільки здалося,—
 Не торкнувся їх тлін.
 Під Солохою й досі
 Веселовського тінь...*

66
*...Я скіфський цар, лежу
 в дніпровських Геррах,
 і стугонять століття
 по мені...*

ких дій ученого спонукала не лише закладена в його характері нетерпеливість, але й хронічна обмеженість у коштах.

Як і в інших випадках, траншею на Солосі М. І. Веселовський повів з півдня. За літо 1912 р. він встиг дістатися до середини кургану і розкопати пограбовану центральну гробницю. Під довгими стінами вхідної ями було влаштовано дві камери — поховальну та господарчу. Грабіжники побували лише у першій із них. Дослідник виявив тут тільки незначні залишки поховального інвентаря: амфору, на якій висів бронзовий черпак, срібний кілік з грецьким написом «ЛІКО», розкидані вістря стріл, трохи платівок від вбрання та золоту голку, яка свідчила про те, що могила належала жінці.

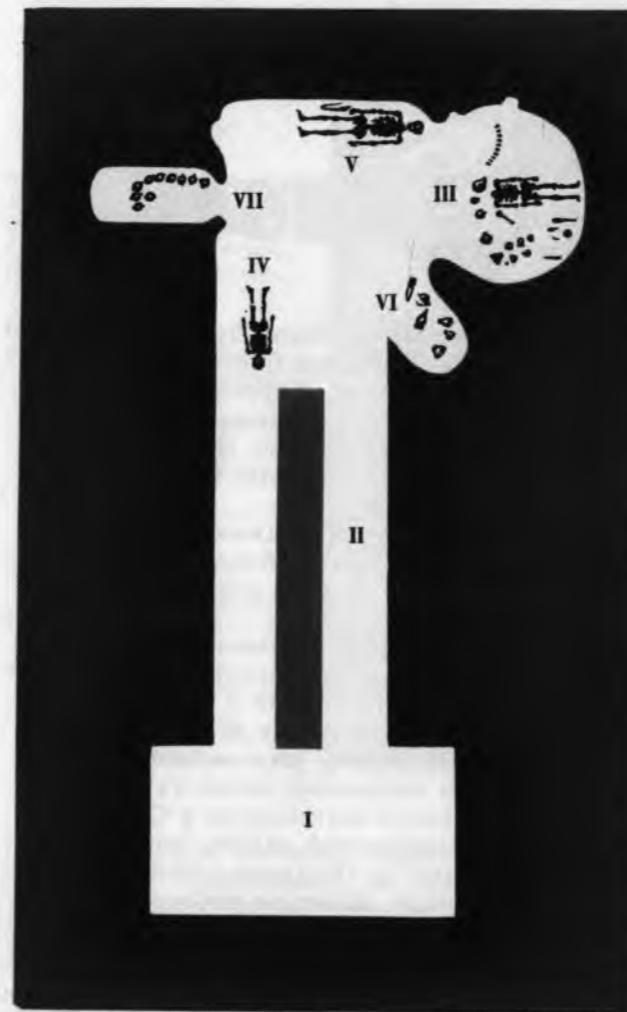
Господарська камера залишилася цілою. Тут стояли бронзовий казан, три амфори, бронзова ґратка на колесах, призначена, імовірно, для підсмажування м'яса, та інші речі побутового призначення.

Поруч з гробницею в окремій ямі було поховано двох коней. До комплексу їх вуздечок входили однакові золоті налобники у вигляді довгих платівок із зображенням риб та націчники у формі стилізованого крила.

До висоти 15 метрів по всьому насипу кургану від його підосви до вершини тягся глиняний прошарок, у якому М. І. Веселовський правильно завбачив викид із впускної бокової гробниці. Тому, незважаючи на порівняну скромність знахідок у центральній могилі, він був сповнений оптимізму. Прирізавши наступного року до основної траншеї ділянку насипу в південно-західному секторі кургану, дослідник відразу ж натрапив на бокове поховання, що залишилося непограбованим. Саме ця могила й прославила Солоху, ставши найкращим здобутком її дослідника.

До потойбічного життя небіжчика супроводжували п'ятеро забитих коней, яких поховали в окремій ямі. Їхні вуздечки були розкішно оздоблені витворами із золота, срібла й бронзи, сідла також окуто бронзовими платівками. Поруч з кінями містилося й поховання конюха.

Глибина вхідної ями гробниці від схилу насипу сягала 7 метрів. З неї до підземелля вів майже десятиметрової довжини коридор, розділений навпіл стіною із сирцевої цегли. В його кінці лежав кістяк слуги-підлітка, а навпроти входу, біля поховальної камери

царя, — кістяк дорослого джури, спорядженого на той світ набірним залізним панциром, трьома списами й сагайдаком зі стрілами.

Крім основної поховальної камери в могилі було дві ніші господарчого призначення. В одній із них стояли три великі бронзові казани з кістками від звареного в них м'яса, мідний таз, на якому лежали залишки срібних та дерев'яних із золотим окуттям

посудин та інші кухонні речі. У другій виявлено десять грецьких амфор для вина.

Поховальна камера була влаштована в східному торці підземелля у формі кола діаметром близько 3,5 метра. Кістяк небіжчика лежав посередині головою на захід. На шиї в нього була велика золота гривня, прикрашена лев'ячими голівками, на зап'ястях — п'ять широких золотих браслетів. Від станів залишилася велика кількість різнотипних золотих платівок, у тому числі — із зображенням сцени братання скіфів. Біля голови також знайдено золоті платівки та велику нагрудну прикрасу, набрану із золотих промизок та мигдалеподібних підвісок з розетками на кінцях.

Із обладунку та зброї поруч з царем лежали бронзовий шолом, набірний залізний панцир, сагайдак зі стрілами, ножі, бронзовий пернач і два залізні мечі. Один з них мав окуту золотою платівкою піхви. Руків'я його також було окуте золотом. Обидва окуття оздоблені штампованими звіриними мотивами.

Небіжчика справді по-царському спорядили великим набором коштовностей. Частину їх поклали в поховальній камері, іншу — в спеціальній схованці, влаштованій у стіні. Тут лежали велика золота чаша, подібна до кульобської, але з іншими зображеннями, та срібне з позолотою окуття горита. По обідку чаші дзеркально вибитими грецькими літерами зроблено невиразний напис, який здогадно читається як «елевферія Гермон Антісфеней». Дрібнішими літерами написано слово «ЛОХО» (засідка або загін). Обидва написи не мають будь-якого відношення до скіфа, похованого в могилі.

Окуття горита за формою подібне до чортотлицького. Як і на останньому, у верхній його частині розміщено сцени боротьби звірів, проте зображення їх належать руці видатного майстра. Коли на чортотлицькому окутті — стандартизована схема, то на солоському пульсує повнокровне життя, сповнене грації і витонченості.

до пояса,— імовірно, його було захоплено зненацька, або ж у шалі боротьби йому довелося скинути одяг. Другий юнак стягує за волосся з пораненого коня іншого вершника, що хапається за меч. Загибель вершника безсумнівна, хоча йому й поспішає на підмогу піший скіф.

Багато дослідників вважають, що сцена на солоському гориті відбиває реальну подію, яка сталася за два століття до його виготовлення.

У своїй «Історії» Геродот вміщує таку легенду. Скіфи під час повернення додому після 28-річного панування у Передній Азії витримали війну, не легшу за мідійську. На батьківщині їх стріло сильне військо, яке створили діти скіфських жінок та рабів, що протягом 28 років залишалися у Скіфії. Почувши про повернення скіфів, юнаки вирішили зупинити їх. Оскільки дітей своїх рабів скіфи також вважали рабами, на них чекало поневолення. Для оборони вони викопали широкий рів, перегородивши ним, як повідомляє Геродот, Керченський півострів від моря до моря. На півострові справді є такий рів, але час його спорудження довести важко. Як пише Геродот, «відбулося багато битв», але скіфи ніяк не могли здолати супротивника. Тоді ніби вийшов один із них і сказав: «Скіфські воїни, що ми робимо? Ми боремося з нашими власними рабами! Адже коли вони вбивають нас, ми знеслюємося; коли ж ми переб'ємо їх, у нас надалі буде менше рабів. Тому нам треба полишити списи й луки,— хай кожен піде

На середній частині окуття зображено сцени бою вершників і піших скіфів. Незважаючи на деяку скутість і умовність, композиція посідає визначне місце серед творів скіфської тематики.

Судячи з одягу та зброї, всі воїни — скіфи, але симпатії художника явно на боці двох юнаків, що піші б'ються із бородатими вершниками. Він зобразив молодих сміливців сильними й красивими, тоді як обох вершників наділив бульб'яними носами, неприємно товстими губами, виряченими очима. Таке саме обличчя й п'ятого, пішого скіфа, що б'ється на боці вершників.

Один із юних воїнів, прикриваючись щитом від списа вершника, замахується на нього бойовою сокирою. Він роздягнений

67
Як, було, на коні він їхав,
Весь закутий у мідь і залізо,
Сонцяєйне золото піхов,
Наче бритвою, очі різало...

68
Вже від слова мого не
шелесне трава,
А колись же народи
йому корилися.
Меч булатний та
царська моя булава
Порохнею в музеї
вкрилися...

69
Ми пішли, як весняна
вода.
З нас не вийшло
стриманого бидла.
Наших прагнень слід
не запада,
В темних жилах наша
кров не зблідла...
Л. Череватенко

на них зі своїм батою. Адже поки вони бачили нас озброєними, то вважали себе рівними нам, тобто вільнонародженими. Коли ж вони побачать нас із батою замість зброї, то зрозуміють, що вони наші раби, і, визнавши це, вже не посміють опиратися».

Геродот запевняє, що саме ця тактика й допомогла скіфам здолати нащадків рабів. Звичайно, тут далися знаки рабовласницькі погляди історика, провідником яких він був. Але сучасні дослідники не сумніваються, що в основі його переказу лежать реальні події. Отже, цілком імовірно вбачати їх відбиток на гориті із Солохи.

Так само, мабуть, було освячене міфами й переказами покладення до гробниць зо-

лотих чаш, подібних до виявленої в схованці Солохи разом з горитом. На початку своєї розповіді Геродот подає кілька легенд про походження скіфів. За однією з них, першим мешканцем Скіфії була людина на ймення Таргітай, батьками якого вважали Зевса і дочку Дніпра. У Таргітая ж народилося троє синів — Ліпоксай, Арпоксай і Колаксай. За них з неба впали золоті речі: плуг, ярмо, сокира та чаша. Коли до золота підходили старші брати, воно дивно спалахувало. Оволодіти ним вдалося лише наймолодшому синові — Колаксай, якому старші брати й погодилися віддати Скіфію.

За іншою легендою, яка, можливо, була еллінізованим варіантом попередньої, прародичем скіфів був син Зевса Геракл. По-

70
 Бродить соками п'яними
 Попіл скіфських багатъ.
 Під старими курганами
 Світлі чаші озвеняють...
 Л. Черв'яченко

71
 Засурмив листопад...
 Кінь очима стриже.
 Нашорошено темряву
 кінь стереже.
 Тільки вдарить луна,
 як затихне мисливський
 ріг,
 Розпочнеться облава
 з довгих піль і доріг...
 Р. Лубківський

дорожуючи по Тавриці, він одного разу за-
 снув, а коли прокинувся, побачив, що зник-
 ли кудись його коні. Пошуки привели Герак-
 ла до Гілеї. Тут у глибокій печері він по-
 бачив дивну істоту — напівжінку-напівзмію,
 яка сказала, що коні стоять у неї. За повер-
 нення їх вона зажадала від Геракла вступити
 із нею в шлюб. Коли від цього шлюбу на-

родилося троє синів — Агафірс, Гелон і
 Скіф — напівдіва спитала Геракла, кому із
 них передати країну, де вона мешкала. У від-
 повідь на це Геракл залишив їй один із
 своїх луків і пояс, на кінці якого висіла зо-
 лота чаша, й сказав: «Віддай свою країну
 тому із синів, який зможе підперезатися
 цим поясом і натягти цей лук». Таке зміг

зробити лише Скіф, що й став родоначаль-
 ником усіх скіфських царів. На пам'ять про
 цю подію, пише Геродот, скіфи і досі носять
 при поясі золоту чашу. Читач не міг не по-
 мітити, що золота чаша фігурувала і в пер-
 шій легенді про походження скіфів. Отже,
 немає сумніву, що вона була річчю ритуаль-
 ною, — недарма Геродот повідомляє, що ца-

рям на той світ клали тільки золоті чаші.
 Покладення такої чаші в Солосі до специаль-
 ної схованки свідчить, що тут справді похо-
 вано царя.

Проте речі, не менш коштовні, ніж горит
 і чаша, були і в самій поховальній камері.
 Біля небіжчика виявлено сім інших риту-
 альних посудин: окуту золотом дерев'яну та

72
*Мій кінь упав, і ворог наді мною —
 Ні щит не захистить вже, ні кинджал...*

73
*Злилося все у скреготі сталевім,
 До неба зойк встає на толоці.
 Від жаху повлягались навіть леви,
 Зіщулившись до розмірів зайців...*

шість срібних. Одна із них оздоблена з боків рельєфними зображеннями двох пар крилатих сфінксів, друга — сценами полювання скіфів. Остання належить до кращих витворів античного золотарства, на яких відображено реальні образи степовиків.

Усі чотири мисливці полюють верхи. Безбороді обличчя видають у них юнаків. Одяг-

нені вони у звичайний скіфський одяг, що складається із короткого жупана, широких шароварів та м'яких невисоких чобіт, перехоплених знизу і вище кісточки ремінцями. З одного боку чаші два вершники зі списами та горитами при боці полюють на левицю із цап'ячим рогом, з іншого — на лева. Під кіньми зображені собаки. Одна із них сидить, зіщулившись, інша сміливо кидається на лева. Під горизонтальними ручками посудини між сценами полювання вміщено по дві пари хижаків.

Обличчя скіфів, їхнє вбрання, кінська зброя передані з етнографічною точністю. Щоб виділити фігури на білому тлі срібла, майстер вкрив їх позолотою, і вони заграли сонячним сяйвом. На жаль, місцями посудини

на дещо попсована корозією. Але й у такому вигляді вона все одно належить до краших скіфських знахідок не тільки за високою технікою карбування, але й за мистецькою досконалістю композиції та її образів.

Безперечно, такий витвір посів би у скіфознавстві місце набагато вище від того, яке він посідає тепер, коли б його довершеність не була затьмарена сяйвом речі, виявленої поруч, речі, що належить до найбільших шедеврів людського генія. Нею є золотий солоський гребінь, знайдений праворуч від голови царя.

Розміри витвору досить скромні. Висота його 12,3, ширина 10,2 сантиметра, вага 294,1 грама. Над дев'ятнадцятьма чотиригранними зубцями гребеня міститься горизонтальний фриз із п'ятьма фігурками лежачих левів. На ньому ж зводиться скульптурна група, що зображає сцену бою трьох воїнів, без сумніву скіфів. Скульптуру виготовлено сплющено. Усі фігурки, а також окремі деталі обладунку відлито й докарбовано окремо, а потім спаяно і відшліфовано.

Центральною фігурою композиції є вершник у панцирі й шоломі. Сидячи на сиділеному коні, він поціляє списом у скіфа, що, прикриваючись щитом, нападає на нього, вихопивши з піхов кинджал. Кінь його упав і лежить на спині під передніми ногами коня вершника. З ран коня лється кров.

На підмогу вершникові поспішає піший воїн зі щитом у лівій руці й кинджалом у правій. Обличчя його розлючене, здається,

він щось кричить. Безперечно, це простий скіф: він без наголовного вбрання, з негненим обличчям, на ньому легкий шкіряний обладунок. У воїні ж, що залишився один, можна вбачати вождя, у всьому рівного вершникові: як і останній, він зодягнений у панцир, на голові шолом. Обличчя обох персонажів сповнені гідності й благородства.

Риси воїнів, їхнє вбрання, обладунок і зброю відтворено із скрупульозною точністю. З дивовижною реалістичністю зображено й фігурки коней та левів на фризі. Глядач чуттєво сприймає їхні рухи, чує кінське іржання, відчуває передсмертні муки поверженого коня.

І все-таки основна художня особливість композиції не в її урівноваженості та довершеності кожного образу, всієї сцени в цілому, а в загальній напруженості сюжету, де, можливо, вирішується питання життя або смерті двох народів. Дослідники, які вивчали композицію гребеня, сходяться на думці, що воїн, кінь якого загинув, уже рокований: перемога буде на боці його супротивників. Насправді ж художник довів сцену до такого ступеня напруженості, що визначити переможця важко. У всякому разі, коли смерть спішеного вождя навіть неминуча, за ним лишається духовна перемога, — адже він виступає один проти двох, не бажаючи миритися зі своєю смертю. Саме у ствердженні високих людських ідеалів й полягає безсмертне значення композиції солоського гребеня. Позначена печаттю генія, вона однаково належить як тому часові й суспільству, які її створили, так і всім вікам та народам.

Сцена бою на золотому солоському гребені

Є. В. Черненко

*Краще смерть, та смерть у славі,
Ніж безславних днів ганьба*

Шота Руставелі

*Мій кінь упав, і ворог наді мною,—
Ні щит не захистить вже, ні кинджал.
Вчорашній друг, підкрившись стороною,
Ціну своїй любові показав.*

*Злилося все у скреготі сталевім,
До неба зойк встає на толоці.
Від жаху поховались навіть леви,
Зіщулившись до розмірів зайців.*

*За ним спішить розлючена підмога,
Мені привіт готує з-під щита.
А я один. Та ще зіниця бога.
Та ще моя священна правота.*

*Століття промайнули чи година?—
Не буде ні століть вже, ні годин.
Ми полягли, не ставши на коліна,
І ось іду на ворога один.*

*І він уже заніс холодне жало,
Та перш, ніж в серце вцілити мені,
Хай сп'є і він жаги мого кинджала,
Криваво захрипівши на коні.*

Після бою
(до мотиву золотих платівак
із зображенням мух)

*Лежу один в долині серед ночі.
Холоне тіло, покидає дух.
Лиш мухи золоті летять ув очі —
Навіщо скільки цих огидних мух?*

*У серці спис тужавіє від болю.
В думках якась непевна каламуть.
Лежать мої товариші по полю,
І ворони зіниці їм клюють.*

*Все скінчено. Нас хитрістю здолали.
Ми прямо йшли, а ворог манівцем.
Навколо тільки коників хорали,
Та біла смерть з поораним лицем.*

*Чи так воно збулося, як гадалось?
Палали в думках серце і чоло...
Відмарилось. Відснилось. Відгойдалось.
Спливло, неначе й зовсім не було.*

*Були — дитинство, мати, Батьківщина...
Кохання стрілось, щире і хмільне...
Чого це скільки мух перед очима?!
О, так, я не сказав про головне!*

*Вони зведуться, — сильні нашим духом,
І зайдам губи скривить переляк!
І зорі, зорі, зорі, а не мухи
Усіють їхній нездоланий шлях.*

*Ще — честь була. Окрилено, священно
Ми гідністю сповнялися уцерьт.
Її несли крізь бій ми, мов знамено!
Вона із нами... Бідна наша честь!*

*Ні, ні, не те... простіть мене... це — мрія
Коли б судилось знов почать життя.
Я знов пройшов би всі тартури й мунди
Щоб воскресити край свій з небутии*

*Нас мало і не в зброї наша сила.
Нам наша правда вища всіх щедрот.
Допоки гідність нас не полишила,
Допоки не загине й наш народ.*

*Над мареннями нашими і снами,
Із наших ран, і крові, і ганьби
В нові світи ми проростем синами
Змужнілими стократ для боротьби*

*Шануйте їх, лелійте їхню вроду, —
Кохані наші!.. — Нас — не підвести.
Крім гідності своїй і народу
Нам нічого синам заповісти.*

Велика Жовтнева соціалістична революція знаменувала собою не лише новий історичний етап в біографії людства, але й нову еру в науці про історію людського суспільства. Перед радянськими археологами, озброєними передовою марксистсько-ленінською методологією, постало завдання замість колишнього вивчення історії царів дослідити складний процес розвитку стародавнього людства, основною рушійною силою якого завжди була праця простого, нужденного люду.

Виходячи із цих завдань, першочергову увагу радянські археологи надали дослідженню могильників рядового населення і залишків його помешкань — стоянок, селищ і городищ. Тільки ґрунтовно вивчивши їх, можна реконструювати господарство, технічний рівень розвитку, побут давнього суспільства.

Такі самі завдання стояли й перед скіфознавством. Протягом 50 років Радянської влади спільними зусиллями російських і українських археологів, згуртованих навколо Інституту археології АН СРСР та Інституту археології АН УРСР, було досліджено сотні могил простих скіфів, вивчено багато скіфських поселень, у тому числі й на території

степу, де вони виникають уже за післягеродотівського часу. Особливе значення серед них мали розкопки великого Кам'янського городища на лівому березі Дніпра (с. Велика Знам'янка Запорізької області) та Неаполя Скіфського в Криму (Сімферополь).

Підхід до справи був цілком закономірний, але він великою мірою обмежував можливості скіфознавства, — адже вивчити ступінь майнового й соціального розшарування скіфського суспільства, як і його матеріальну культуру, не можна було без дослідження скіфських царських курганів, де осідали тисячі речей, виготовлених руками простих майстрів. Проте розкопки степових пірамід тривалий час були недоступні як через брак кваліфікованих кадрів, так і головним чином коштів. Молода радянська держава будувалася, і в першу чергу їй треба було подбати про хліб і надійний захист від ворогів. Ця справа стала можливою лише в повоєнні роки. Започаткувати новітній етап дослідження скіфських царських курганів судилося співробітникові Інституту археології АН УРСР Олексію Івановичу Тереножкіну 1954 р. розкопками могили у м. Мелітополі.

До розкопок спричинився випадок. У травні 1954 року до Академії наук УРСР зателефонували із Мелітополя про те, що співробітники місцевого краєзнавчого музею Ф. Ф. Кулик та Н. І. Волчкова в одному з курганів виявили золото. Того самого дня О. І. Тереножкін виїхав до Мелітополя.

На місці йому вдалося з'ясувати, що курган, про який телефонували, стояв на північно-західній околиці міста по вулиці Першотравневій, на подвір'ях приватних будинків № 43 і 45. Півстоліття тому тут ще просторився привільний степ із безліччю курганів. Тепер усі вони були зруйновані під час забудови вулиці. Лише від найбільшого з них, що колись сягав висоти 6 метрів, залишився чималий останець.

Усе почалося з того, що власник будинку № 43 Г. Г. Мозговий, копаючи на північній половині кургану яму для господарчих потреб, натрапив на довге підземелля, в якому між глиною раптом заблищали золоті платівки... Про це стало відомо в музеї. Н. І. Волчкова та Ф. Ф. Кулик спробували з'ясувати характер підземелля, пройшовши по ньому до глибини 5,5 м. Лише на площі одного квадратного метра їм вдалося зібрати понад 200 золотих прикрас та інших скіфських речей. Не маючи досвіду дослідження скіфських гробниць, мелітопольці звернулися по допомогу до Академії наук України.

О. І. Тереножкін негайно організував розкопки кургану. Але мелітопольці були вкрай здивовані тим, що ці розкопки почалися не з розширення розкопу, зробленого Г. Г. Мозговим, а... з його закопування. Проте О. І. Тереножкін діяв за всіма правилами науки. Щоб зрозуміти це, повернімося трохи назад.

Неправильне розуміння мети і завдань археології призводило до того, що дореволюційні дослідники розкопували великі кургани траншеями, тільки б швидше дістатися до скарбів під центром кургану. Але більшість центральних могил, як ми вже зазначали, була пограбована ще за давнини. Археологи задовольнялися тими рештками, які

залишилися після пограбування, розкопували кінські могили і на цьому кінчали дослідження. Лише в рідкісних випадках їм вдавалося натрапити й на бокову могилу, а саме вони іноді й залишалися цілими. Отож під більшістю розкопаних до революції курганів наявність чи відсутність бокових могил залишилася нез'ясованою. Дуже часто траплялося й таке. Археологи кінчали дослідження, а згодом на кургані провалювалася непограбована бокова гробниця, першими до якої, звичайно, потрапляли мешканці найближчих сіл. Можна уявити собі долю такої пам'ятки. Лише іноді у селян вдавалося скупити частину зібраних у могилі речей, але частіше вони розходилися невідомо куди. Ні про яку документованість

таких знахідок, природно, не могло бути й мови. Таке сталося на Гострій Томаківській Могили, розкопаній І. Є. Забеліним, на Діївому кургані та Огузі, досліджених М. І. Веселовським, і на багатьох інших пам'ятках. Час від часу у західних антикварів з'являлися першокласні скіфські речі, більша частина яких, найпевніше, походила із подібних могил, що навіки загинули для історії.

Хибність описаної методики розкопок передові вчені зрозуміли ще до революції. Вони доводили, що єдино правильним методом дослідження кургану може бути знесення всього насипу. 1914 р. за цією методикою вперше почалися розкопки Мордвинівського кургану на Херсонщині, але початок першої світової війни припинив їх на половині.

За сучасними вимогами О. І. Тереножкін і вирішив спочатку зробити розрізи залишків кургану, щоб встановити його структуру, характер і послідовність спорудження, зняти в можливих межах (частково курган був забудований) увесь його насип і, виявивши поховальні споруди, повести їх розкопки планомірно, із входів. Здійснити ж ці роботи не можна було без того, щоб не засипати яму, викопану Г. Г. Мозговим.

Завдяки такій спланованості дослідження насипу дало вельми цікаві наслідки. З'ясувалося, що спочатку на місці майбутнього кургану було поховано вельможну скіф'янку. Над її могилою спорудили невеликий насип і обнесли його ровом. Саме до цієї могили, на той час дуже обваленої, і потрапив

74, 75
Тридцять дев'ять днів
і ночей
Незчисленство
скіфського люду
Не склепило темних
очей,
Будувало грізну
споруду...
Л. Черв'ятенко

76
*...Світ потьмарився б
 від болю,
 Спивши нашої печалі...*

77
*...Що не платівка — то
 доля,
 Що не перстень — то
 страждання.
 Через них переді мною
 Розступалися віки...*

78
*...Ти там побачиш дивну
 дивину,
 Ти таїну збагнеш там
 не одну...*

Г. Г. Мозговий. Згодом на південь від цього первісного насипу був похований знатний воїн, найшвидше, чоловік небіжчиці. Над його гробницею був споруджений більший курган, який повністю перекрив первісний, із похованням жінки. Отже, незважаючи на пізніший час поховання, чоловіча могила виявилася у центрі пам'ятки. І вже зовсім несподіваним для дослідників було відкриття, що курган не насипався, а будувався! У нижній частині насипу вдалося виявити кілька шарів, складених із болотяних вальків, що чергувалися з прошарками морської трави. Грунтознавці встановили, що вальки ліпилися за чотири кілометри від кургану, у заплаві річки Молочної. Після дослідження Мелітопольського кургану учені звернули увагу, що подібне спостерігалось археологами і раніше, на недокопаному Мордвинівському кургані. На відміну від Мелітопольського, він був складений зі шматків дерну. У подальшому висновки про будівництво скіфських курганів із болотяних вальків або дернових плиток підтвердилися стосовно більшості великих курганів скіфського часу. Це основна їх відзнака на противагу курганам доби бронзи, для яких землю

копали поруч, через що навколо кургану утворювалася дуже помітна долина. Саме завдяки їй і можна тепер відрізнити кургани скіфські від нескіфських. Такий висновок було зроблено вже набагато пізніше, але він був би неможливий без спостережень О. І. Тереножкіна на Мелітопольському кургані.

Часто мені здається, що основною вадою виховання сучасних науковців стала доступність науки — в неї в'їжджають, як у широко відчинені ворота. Олексій Іванович належить до тієї плеяди вчених, що входили у науку пішки.

...Це було далекої літньої ночі 1922 року. У вікно однієї з самарських шкіл, де розмістилася археологічна експедиція В. В. Гольмстен, хтось тихо, але наполегливо постукав. Піднявши голову, один із співробітників експедиції побачив за вікном худорлявого юнака. Після короткої бесіди він вирішив пустити хлопця до приміщення, але двері були замкнені. Тоді гість заліз до класу через квартиру, упав на підлогу і миттю заснув. Прокинувся він лише через добу. Звичайно, читач уже здогадався, що це і був О. І. Тереножкін.

З дитинства безмежно закоханий в археологію, він, почувши про прибуття до Самари експедиції, не задумуючись, вирішив пошукати свого щастя. Тоді йому було 15 років. Вставши задовго до світання і прихопивши з собою шматок хліба, вирушив він із Пугачова, де народився і виріс, до Самари (тепер Куйбишев). Майже всю дорогу (160 кілометрів) підліток біг підтюпцем, зробивши лише дві нетривалі зупинки, щоб перекусити. Увесь шлях він подолав менш ніж за дві доби — так нетерпілося причаститися йому до науки, яка стала всім його життям. Відтоді і триває його марафонська дистанція в археології.

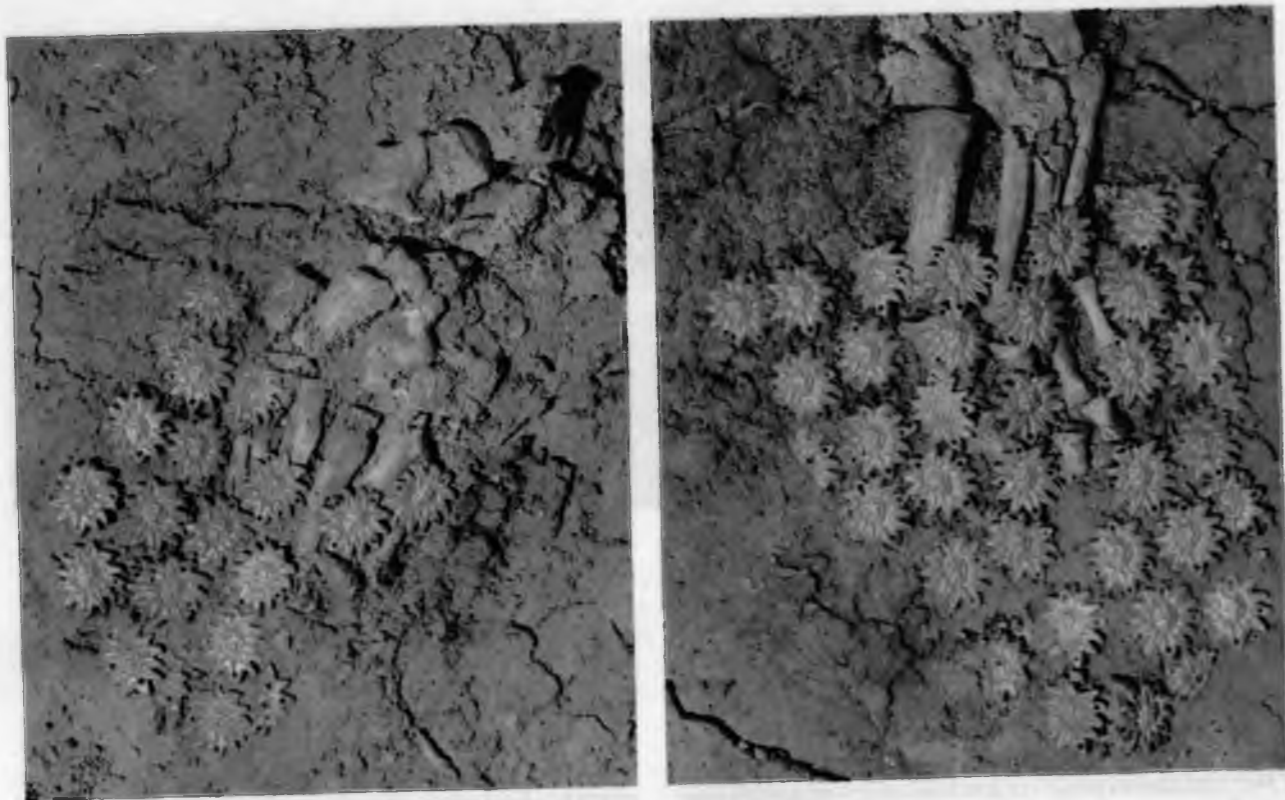
По закінченні Московського університету О. І. Тереножкін провадить дослідження на Волзі, а потім у Середній Азії, де на його долю випадає епохальне відкриття цивілізації стародавнього Хорезму. Наукові розвідки молодого вченого і досі залишаються основоположними в середньоазійській археології.

Війна, під час якої гвардії старший лейтенант О. І. Тереножкін пройшов від Сталінграда до Відня, на кілька років перервала його археологічні дослідження. Ніякі вітри

не вивіють із його пам'яті спогади про Корсунь-Шевченківську битву. І, можливо, вищою мірою символічно, що саме місця, де відбувалася битва, стануть згодом тереном його видатних розкопок.

Повернувшись після перемоги до Узбекистану, О. І. Тереножкін здійснює розкопки городища Афрасіаб (стародавній Самарканд), доводячи, що його було засновано на багато століть раніше, ніж вважалося, — в V ст. до н. е. Саме це відкриття дало змогу недавно відсвяткувати 2500-річчя Самарканду. Комуністична партія і уряд Узбекистану під час ювілею нагородили відкривача міста Почесною Грамотою.

У 1948 р. Олексій Іванович захищає кандидатську дисертацію, одружується з аспіранткою Інституту археології АН УРСР, у майбутньому відомим скіфознавцем В. А. Іллінською, і переїздить на Україну. Саме тут повною мірою розкривається його талант історика, відкривача та інтерпретатора зниклих цивілізацій. З часом він стає доктором історичних наук, потім професором, лауреатом Державної премії УРСР, заслуженим діячем науки України. Учений всебічно розробив основи передскіфського

79, 80
*...Шукаю дні, веселі і пророчі,
 Де в світлих травах ніг твоїх сліди...*

81
*...Не дозволяй йому розкопок
 В душі і пам'яті твоїй...
 Б. Філіпов*

часу на Україні, відкрив культуру загадкових киммерійців, розв'язав багато важливих проблем скіфознавства, зрештою, створив класичну школу українських скіфознавців. Усе це відомо багатьом, бо лежить на поверхні. Але тільки колеги та учні Олексія Івановича знають, скільки тонн стародавньої землі, перевіряної його пальцями, стоїть за всім

намистом на шії. У різних місцях дромосу стояли бронзовий казан, одинадцять амфор і залишки яра. Перед входом було виявлено рештки розібраного воза.

У склепі ж панував цілковитий хаос. На місці залишилися лише ступні небіжчиці в поспіль розшитих золотими платівками у вигляді квітки арацеї черевичках та деякі

82
*...А греки вино везли
 У Скіфію карооку...*

цим. Про того або того талановитого археолога кажуть, що він відчуває землю. Для Олексія Івановича така характеристика замала: не тільки він її, земля відчуває його. Це — найкраща відзнака, яка може випасти на долю людини.

Дослідження Мелітопольського кургану почалися з жіночої могили. Як і гадали ще до розкопок, її було нещадно пограбовано. Проте грабіжники потрапили до гробниці після значного обвалу, що істотно позначилося на їх «роботі».

Із вхідної ями до склепу вів довгий коридор (дромос). У ньому на дерев'яному помості лежав кістяк молодої служниці з позолоченою бронзовою сережкою біля скроні, залізними браслетами на руках та

деталі вбрання. Праворуч стояли три зотлілі дерев'яні скриньки, наповнені фаянсовим і скляним намистом. У землі ж, перекопаній грабіжниками, вдалося виявити близько 4000 золотих прикрас від вбрання! Такої кількості їх не траплялося ні до цього, ні після цього навіть у найбагатших і до того ж непограбованих гробницях. Усе це свідчило, що в гробниці було поховано надзвичайно вельможну особу, — можливо, одну зі скіфських цариць.

До того самого рангу належав і її чоловік, похований у другій могилі. Поруч з нею містилася кінська могила із похованнями двох коней. Щоправда, оздобу їхньої збруї було виготовлено поспіль із бронзи, але один кінь мав багате нагрудне вбрання.

Про знатність небіжчика промовляли вже самі розміри його могили. Завглибшки вона була 12,5 метра — на такій глибині крім Чортomla вляштувалися гробниці лише в двох курганах: у Чмиревій Могилі і Шульгівці. Майже до самого дна яму заповняли величезні кам'яні брили: підняти нагору їх можна було, лише попередньо розбивши. Для розчищення гробниці було застосовано підйомний кран, а для безпеки проходження — шахтове кріплення. Для керування цими роботами О. І. Тереножкін запросив гірничого інженера. За дивним збігом прізвище його виявилось Забелін.

Робота просувалася надзвичайно повільно, — кам'яні брили не піддавалися. До того ж з перших днів було встановлено, що до гробниці веде грабіжницький лаз. Він ішов по стіні вхідної ями в обхід кам'яного закладу. Археологам треба було цей заклад подолати. На нього пішло майже три місяці напруженої щоденної праці.

Нарешті, дослідники ступили на дно могили. З'ясувалося, що грабіжникам свого часу не вистачило терпіння йти по стіні до кінця — з глибини 7,5 метра вони повернули нору від неї вбік і потрапили до склепу через пролом в його склепінні. На підлозі під цим проломом лежала велика купа глини. Коли грабіжники вдерлися до гробниці, вона стояла майже зовсім цілою, — все перед ними лежало, як на долоні — бери і винось. Через те пограбування було дуже «чистим» — у склепі не лишилося нічого. Тільки перед входом до нього лежав кістяк «козачка» — хлопчика років восьми. Не вберіг, сердега, свого господаря.

Отже, кількомісячна робота дослідників, здавалося, була даремною. Залишалось тільки винести обвали і замалювати порожній склеп. Усіх охопило розчарування.

Закінчивши креслити, Олексій Іванович узяв ножа і про всяк випадок почав штрикувати долівку склепу. Робота ця здається нескладною, але рука від неї втомлюється надзвичайно швидко. Удар ножом і ще удар.

83
Був домовиною їхній колчан.
Серця як одне — хоробрі...

Л. Череватенко

84
...Мовивши це, поклала вона озброєння гарне
Перед Ахіллом. Воно аж дзвеніло, оздоблене пишно...
Ахілл же як глянув,
Бою жадоба його охопила, і полум'ям грізним
З-під похмурнілих повік ясні його блиснули очі...

Гомер, «Іліада» (переклад Б. Тена)

Удар і ще удар. І раптом вже наприкінці, там, де лежала купа глини з грабіжницького пролomu, ніж об щось ударився. Поки думка спрацювала, рука механічно зробила ще два удари. Помилки бути не могло — у глині щось лежало! Із завмираючим серцем дослідник почав розчищати виявлене місце. У долівці була криївка — невелика ямка, в яку склали парадні речі небіжчика, а потім зверху замаскували утрамбованою глиною!

І ось схованку вже розчищено. На дні її лежали портупейний пояс із бронзовим набором, стрічка, обшита чотирикутними золотими платівками із зображенням скіфа, що причащається з ритона перед богинею з люстерком в руках, і, нарешті, велике золоте окуття горита із сценами міфа про

Ахілла — тотожне чортomlaцькому. Це була щедрa винагорода дослідникам за їхню працю, терпіння й віру. Мелітопольський горит став першою справді коштовною знахідкою радянських скіфознавців.

Тепер відомо вже чотири горити типу чортomlaцького і мелітопольського. Усі вони були виготовлені за допомогою однієї

матриці, яка внаслідок експлуатації від виробу до виробу псувалася. Це дало можливість встановити послідовність виготовлення окуттів. Виявилось, що серед них першою за часом було відштамповано саме мелітопольську платівку. Отже, лише вона може дати найповніше уявлення про естетичну цінність задуманої художником композиції.

Нині мелітопольський горит, як і всі інші коштовні знахідки з пореволюційних розкопок на Україні, експонується в Музеї історичних коштовностей УРСР. Коли ви уважно придивитесь до нього, то побачите на платівці три ножові пробоїни підряд,— сліди пошуків О. І. Тереножкіна. Завдяки цим пробоїнам наука збагатилася не лише чудовим витвором торевтики, але й розумінням можливості існування схованок у долівках інших скіфських гробниць. Скільки їх залишилося в могилах, розкопаних до революції, невідомо.

Незважаючи на нищівне пограбування обох могил, Мелітополь опріч горита щедро збагатив джерелознавчу базу скіфознавства не лише тисячами нових витворів золотарства, але й багатьма невідомими до того подробицями стосовно поховальних звичаїв, культури й соціальної організації скіфського

суспільства. Разом з тим він ствердив віру дослідників у те, що ні тисячолітні пограбування, ні руйнацькі дослідження археологів минулих століть не вичерпали всіх скарбів степових пірамід. Небо Скіфії відразу стало набагато вищим.

Подальші відкриття в могилах скіфської знаті були пов'язані з широкими новобудовними роботами на півдні республіки — спорудженням зрошувальних систем, гірничими розробками тощо, в зону яких потрапляла велика кількість стародавніх пам'яток. За законом про охорону пам'яток історії і культури на археологічні дослідження в цих районах виділяються спеціальні кошти. Уже перші роки роботи зумовили тут відкриття, які сьогодні відомі в усьому світі. Так сталося, що авторові цієї книжки поталанило бути причетним до багатьох найвидатніших із них.

Учителю

Заслуженому діячеві науки
Української РСР,
професорові О. І. Тереножкіну

*Світ, зачитаний, як читанку,
Я відкрив — і занімів:
Так, як ти, його, учителю,
Ще ніхто читав не вмів.*

*І пливла твоя дараба,
Обминаючи миси,
Від руїн Афрасіаба
До слов'янської сльози...*

*І на зорі ти задивлений,
Обійнявши серцем рань,
Я пішов у світ задимлений
По бдину пектораль.*

*Може, десь і відпочинемо,
Знявши пута суети.
Ти пробач мені, учителю,
Що зову тебе на ти.*

*Ти стояв мені за далечю
І світив із темноти.
А в очах твоїх гойдалися
Переправи і фронти.*

*Тільки так мені примарилось
За стіною мерехтінь:
Там, де ми зустрітись маємо,
Нас зустрінуть — як братів.*

*За усе ж, що тут прочитано,
Що пізнав без каяття,
Я вклоняюсь Вам, учителю,
Через все своє життя.*

* * *

*Дотліває в золі жарина.
Сходить в небі перша зоря.
В житі коник сюрчить незримо,
Наче свічка в імлі догоря.*

*У задумі зійду на могилу,
Горілиць упаду в траву
І збагну, що колись по загину
Переллю свою душу живу*

*В росянисті зелені стебла,
У незаймане і молоде.
І так само тоді над степом
Вечорова зоря зійде.*

*Хтось приїде сюди й заночує,
Обійде ці могили й рови.
Упаде на траву і відчуж:
Очі стежать за ним із трави.*

Перші зустрічі

Мій шлях до археології був не зовсім звичайний. Народившись і виріши в скіфських степах, я майже до 30 років ніколи й не гадав, що зможу прилучитися до цієї таємничої для мене науки. По закінченні семирічки п'ять років віддав військово-морській авіації, далі майже десять працював кочегаром на заводі залізобетонних виробів. Одночасно писав вірші, готував поетичні книжки, заочно вчився у Київському університеті. Навіть отримуючи 1964 р. по закінченні історико-філософського факультету диплом, де в графі «кваліфікація» серед інших професій стояло й «археолог», я не сподівався стати професійним науковцем: археологія була для мене не галуззю історичної науки, а нивою людинознавства в широкому розумінні — мене більше цікавив сенс людського буття на землі, ніж історична доля тієї або тієї людської спільності.

Моє причастя до археології відбулося того-таки 1964 р. в експедиції О. І. Тереножкіна. Експедиція почала рятувальні розкопки на правому березі Дніпра поблизу молодого шахтарського міста Орджонікідзе на Нікопольщині, всього за 10–15 кілометрів від Чортомлика. Могильник, на якому ми

зупинилися наприкінці літа, стояв далеко за містом, перед фронтом Богданівського кар'єру. Над курганами панувала гостроверха Страшна Могила — семиметровий курган царського типу. Проте свої дослідження ми почали з невеликого насипу, що причаївся неподалік.

Літо було задушливе й спекотне, степові трави жухли в пилюці. А за сотню-другу кроків від курганів, скільки сягало око, рудів під сонцем неживою глиною Богданівський кар'єр. Удень і вночі, перевертаючи гори глибинної породи, кружеляли по ньому ковші крокуючих екскаваторів, вигрібаючи з сімдесятиметрової глибини тоненький прошарок марганцевої руди, бігали прудкі електротяги, ширяли «МАЗи» і «КРАЗи».

Там, де пройшов кар'єр, залишалися тільки гори перевернутої глини, і мертвотний пейзаж той був настільки неприродний на землі, що здавалося, ніби якась дивна машина перекинула вас раптом до безкрайніх пустель Марса, і ви стоїте — маленький і безпорадний — один на один з усією безоднею космосу. Довгошії крокуючі екскаватори, ніби марсіанські роботи, то підіймали свої дикі голови над кар'єром, то знову

опускали їх углибину, а перед усім тим зяяла велетенська скеляста прірва, від якої млоїлося в грудях і обертом йшла голова.

Нова могила, як і багато інших того літа, виявилася непограбованою. Ми впевнилися в цьому, дійшовши до дна вхідної ями. Але надходив вечір, час було кінчати роботу. Експедиція від'їхала до табору, а я залишився за сторожа: Олексій Іванович загадав могилу на моє щастя.

Після спекоти дня вечірня прохолода приємно линула до обличчя. Я вибрався на великий сусідній курган і розпалив вогнище. Коли воно прогоріло, зарив у гарячий попел кілька картоплин і в чеканні вечері солодко вилігся на куфайці.

А ніч уже щедро розкошувала над степом. Небо висіялося мірадами теплих зірок, маляхітова темрява огорнула кургани. І коли на сході зажеврив і почав виростати, мов з-під землі, мідно-червоний обраєць місяця, степ ніби здригнувся і занімів, оглушений цвіркуновими хорами. Тоді десь далеко в степу визріла і почала підноситися над світом несмілива дівоча пісня. Тихо потріскував жар у вогнищі, місяць підіймався все вище, нічна птиця, прошелестівши тирсою, затріпотіла крильми над Страшною Могилою і зникла в пільмі. Я лежав, заклавши під голову руки, і линув у далекі-далекі свої світи. Мрія снувалася за мрією, думка набігала на думку, і не було їм ні краю, ні берегів, бо чого тільки не передумаєш місячної серпневої ночі в степу над розкритою, ніби рана, могилою.

Але мрії мої несподівано було перервано. Здалеку загуркотіла і несподівано зупинилася біля кургану наша машина, а з неї почала висипатися вся експедиція. Виявилось: щоб врятуватися від завтрашніх відвідувачів, які сотнями товклися по розкопу, заважаючи роботі, могилу вирішили розчищати вночі.

Так вона і почалася, перша та ніч. Пам'ятаю: на золотій соломі у сьйві місячного проміння хлопці їли дині, стиха перемовлялися, мов перед боєм, іноді від них доли-

85

Відбулось — і геть відліта.
Де там коні? — Ротори, скипи.
Оступися: доба не та —
Не втечеш ні в сармати, ні в скіфи.
Л. Черв'ятенко

86

...Нащо ж було, милий, по згину
Брати і мене в домовину?..

нав короткий сміх. Варвара Андріївна Іллінська пішла поспати на Страшну Могилу, але звідти довго ще чулося її покашлювання — заснути у таку ніч було неможливо.

А в могилі вже орудували шахтарі, обережно ставлячи кріплення. У склепі можна було ходити на повен зріст. Він стояв цілий, ніби викопаний учора. Здавалося, десь тут мають сидіти ще й натомлені копачі. Але глина, що протягом тисячоліть потроху натрусилася із стелі і стін, ховала рештки поховань.

Розчищування склепу почалося за північ. У гробниці лежали двоє — вельможний скіф і його молода дружина. З самого початку він видався нам таким здоровенним, що мимохіть ми почали називати його Вовкодавом. Але подробиці ховалися ще під глиною.

Шахтарські ліхтарики швидко сіли, і довелося засвітити свічки. У могилі, наче у церкві, гірко запахло ладаном. Не змовляючись, як і завжди, ми з Варварою Андріївною почали читати вірші. Тихо шурхотіли ножі і щітки, хиталося на стінах мерехтливе полум'я свічок, і під тьмяне його колівання, під наш приглушений речитатив, усю ніч тяглося наше священодійство.

Я починав з Шевченка:

А я так мало, небагато
просив у бога. Тільки хату,
Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополі коло неї,
Та безталанну мою,
Мою Оксаночку...

У могилі відчутно тягло холодом, і звідкись іздалеку, ніби справді із того світу, у відповідь на згорьований голос поета спливали і линули слова-ластівки, слова-зажурі:

Я тебе чекала роки й роки,
Райдугу пускала з рукава
На твої замріяні мороки,
На твої огрозені слова.
Я б тобі схилилася на груди,
Замість терну розсівала мак.

Та мені зв'язали руки люди,
«Хай страждає,— кажуть,— треба так».
Хай у ньому сльози доспівають
В ненависть, в покару, у вогні.
І мене, знеславлену, пускають,
Щоб ридали вірші по мені...

(І. Драч)

Ломило попереk, очі злипалися від безсоння, а свічки ніяк не могли догоріти, і зміщалися від їхнього світла стіни могили, і жебонів наді мною той далекий голос розпуки, ніби дзвінкий прозорий ручай бився під землею з п'тьмою.

Коли я вибрався із могили перепочити, навкруги німувала срібна зоряна ніч. Великий місяць уповні низько висів над степом. На соломі покотом спали хлопці. Високо сюрчали цвіркуни, і тирса на Страшній Могилі зблискувала від роси. Лець повертало на світанок. У кар'єрі скрипіли і подзвонювали крокуючі екскаватори. У місячному світлі його марсіанський пейзаж здавався ще більш мертвотним. Гуркочучи на стиках рейок, з кар'єру вибігав електротяг. Небом покотилася яскрава зірка і зірвалася в прірву ночі.

Я знову повернувся до могили. Розчищення вже майже скінчили. Небіжчик лежав уздовж могили справді мов вовкодав: плечі, як у ломовика, довгі руки сягали колін, шия нагадувала димар, тонкий стан був стягнутий золотою попругою. Коло лівого боку — сагайдак майже на дві сотні стріл, три велетенські списи лець влізли в могилу, праворуч лежала бойова сокира. У шиї ж його стирчала зелена стріла, що, імовірно, й спричинилась до смерті.

У його ж ногах, тонка і юна, з причаєним жахом у пустих орбітах, з недорогими, але ошатними оздобами, нишком притулилась вона. Мені пригадалося стародавнє, як сон, скіфське ім'я Опія, і срібним човником із підсвідомості вплив рядок: «Коханий, я була народжена від скіфа і колхидянки, купленої на молодика»...

Я гадав, що все ще тягнеться ніч, і коли виглянув із могили, мене несподівано приголомшило яскраве сонячне світло. Блакитне небо гуло від пташиного щебету, степові трави хилилися від роси. І раптом навколо щезло все — і наша машина, і кар'єр, і дорога. А з долини невеликої річки Солоні текла і звивалася чорна людська валка. Перед неї їхав високий віз, запряжений четверником скіфських коней, а на ньому, на дорогах килимах, лежав грізний і недоступний навіть у смерті своїй Вовкодав. Блакитне небо мінилося барвами ніжного шовку. Мовчазно й повагом йшли за возом родичі небіжчика, з удаваним жалем заламували руки одноплемінники, а попереду, маленьку і мов стеблинку беззахисну, під руки вели її. Вона пропливала у сонячному сяйві чиста, немов сльоза, але очі її нічого не бачили — ні золотого від сонця степу, ні розцяцькованого коштовностями вбрання, — то була остання її година, за якою мала настати вічна ніч.

Мамцю моя, мамцю,
Сивая голубко!
Чи я ж тобі надокучила,
Що ти мене та й заручила?

87
Червоних горобин
замріяні коралі!
А в мене на губі
засіявся пушок...
Я ще не відкривав свої
пекторалі,
Ще золота свого в
могилі не знайшов...

88
Була ти струнка і
пречиста.
Поділ твій торкався
трави.
Важкі від густого
намиста
Спадали з рамен
рукави...

— Чисте золото! — казав комусь у могилі старий шахтар Роман Горовенко.

Роботи стало ще на весь день. Ночувати на кургані ми залишилися з Олексієм Івановичем. Знесилений, він упав і заснув просто в траві під Страшною Могилою, а мені довелося сидіти над ямою, поки не залишив розкопу останній екскурсант.

Починало темніти, і відразу ж із долини Солоні потягло прохолодою. Прокинувся і прийшов на розстеленому плащі, ми довго ще гомоніли, згадуючи осяйну Куль-Обу, славнозвісну Солоху, неперевершений Чортонлик, і літнє небо над нами спливало бурштиновими зорями.

...А опівночі до мене прийшла вона.
 Опіє! Чого ти прийшла?
 Я сидів на соломі, скинутій вчора на схи-
 лі могили, і вдивлявся у зоряну далеч. Сріб-
 ний місяць уповні знову висів над Страш-
 ною Могилою, і світло його видавалося та-
 ким яскравим, що можна було розрізнити
 окремі стебла тирси й пирію під могилою.

112

Опія йшла легкою ходою, простягнувши до
 мене тремтливі руки. Довге чорне її вбрання
 розмірежували золоті оздобы, широкі рукава
 вільно спадали з рук.
 Мармурове обличчя дівчини було осяяне
 голубим мерехтінням зірок, золоті блискітки
 яскраво спалахували під місяцем на траурно-
 му покривалі.

89
 ...В очах твоїх *всесвіт*
 світився
 і в тузі ламав береги.
 Німі, насторожені
 сфінкси
 Загадку твою стерегли...

90, 91
 ...Під золотом *текла і*
 зітхала
 Висока задума чола.
 Такою була ти, кохана,
 Такою від мене пішла...

113

Холодний піт побіг у мене за коміром. Я хотів закричати, але голосу, як уві сні, не було. Очі Опії світилися невимовною тугою.

— Хіба ти не кликав мене? — запитала вона, зупиняючись, і ніжні куточки губ її ледь ворухнулися від невеселої усмішки. — Я прийшла нагадати тобі про вічність... Бачиш, упала зірка? Так само вони падали тут завжди. Ми все це помічали і все розуміли. А ви вважаєте нас чомусь дикунами... Подивись у мої очі й скажи — хіба це очі дикунки?

У кар'єрі низько скрикнув електротяг, різко обірвався той крик серед ночі, й гучна голуба луна покотилася сизим степом. Опія непомітно здригнулася. Вона підійшла до мене впритул і поклала мені на чоло свої льодяні долоні. Тепер я бачив тільки носки маленьких її черевичків і чув калатання власного серця.

— Біля цієї ями мені накинули на голову чорну хустку і задушили. Мені так не хотілося вмирати! Ти зрозумів це?

— Так.

— Я любила їздити по степу, варити м'ясо, мережити сорочки, співати біля нічної ватри наших сумних пісень...

— Ти не могла не вмирати?

— Не могла.

— Ти кохала його?

— Я йому належала.

— А коли б ти не захотіла?

— Нас про це не питали.

— А коли б ти не була такою гарною?

— Мене б убили злидні або вороги.

— То ж хіба немає на цьому світі ніякого іншого шляху? — майже крикнув я.

Ледь помітно тремтіння руки Опії вида-ло, що вона знову посміхнулася.

— Хлопчику мій, — сказала вона, і мені стало страшно — чого вона мене так називає? Але швидко я зрозумів, що вона мала на це право. — Хлопчику мій, чи ж може бути на цьому світі щось вище, аніж світити людям? Хіба не спила я гіркого трунку свого життя до кінця? Хіба не хочеться тобі

92, 93

*...Колись у степу під курганом
Я перстень знайду на руці
Й згадаю твій голос гортанний,
Усмішку на юнім лиці...*

94

*...І вихопить пам'ять із Лети,
Як пив я жагу з твоїх віч!..
Ти мовчки поправиш браслети
І знову зануришся в ніч...*

стати стократ чистішим над моєю могилою?
Якого ж тобі ще шляху?

— Я кажу про боротьбу.

— Хлопчику мій,— знову сказала Опія.—
Хлопчику мій, я жила, а жити — це набагато
більше, ніж просто боротися.

— У чому ж тоді полягає та вічність, про
яку ти нагадувала мені?

— У тому, щоб все пам'ятати.

— Пам'ятати й терпіти?

— Пам'ятати й вмирати свідомим того,
що все, що залежало від тебе на землі,
тобою зроблено.

Я підняв голову і подивився Опії в лице.
Вона силкувалася посміхнутися, але блакитні
очі її були повні сліз, чуливі уста тремтіли.
Місяць над Страшною Могилою опустився
ще нижче, і степ видзвонював сріблястими
дзвіночками цвіркунів, ніби то зорі
перед світанком співали степові свого
тривозного реквієму.

Мертвотний пейзаж Богданівського кар'єру,
виблискуючи рудими пустелями, танув
у голубій пільмі. Тиша стояла у небі і на
землі, лише чутно було, як десь далеко в
кар'єрі перегукуються екскаваторники. Життя
йшло, життя не спинялося.

Мені прийшло бажання зірватися раптом
на ноги, схопити руки Опії у свої і сказати,
як я чекав її, як мені вона дорога. Спокійним
похитуванням голови вона зупинила мене.
Коли ж я знову звів очі, Опія йшла вже
геть, відходила у тремтливу пільму, в
бузкові сутінки ночі, і там, де сліди її губилися
на росі, біля самого обрїю, підносився
над землею і розвертався у небі розмитий
Чумацький Шлях — біла дорога вічності...

Наступного року ми знову приїхали до
Орджонікідзе. Тепер на черзі були розкопки
самої Страшної Могили. Кар'єр ще ближче
підійшов до курганів, торішній розкоп
встиг зарости свиріпою і кураєм. А на тому
місці, де була колись могила Вовкодава та
Опії, зійшла серед зілля й розквітла до неба
сонячна дика ружа.

Не встигли ми підійти до розкопу, як з
бур'яну вискочив охлялий миршавий пес і з
гавкотом чкурнув через поле. Казали, що
він з'явився тут ще з весни. Де він взявся
і чого оселився на могилі, ніхто не знав.

Почалися розкопки. Величний насип
Страшної Могили був обнесений по колу
могутньою кам'яною кріпидою. Під ним містилася
лише одна гробниця — велика й дощенту
пограбована. У велетенському підземеллі
вдалося знайти лише кілька золотих
платівок.

Увесь місяць я ночував у степу один,
вартуючи гробницю. Як і минулого літа, ночі
сповнялися згуками електротягів, як і тоді,
п'янили голову пахощі степових трав. А коли
на небі з'являвся місяць, собака із торішнього
розкопу виходив на бровку, сідав з
підібганим хвостом долі і починав розпачливо
завивати в пільму. Та страшна церемонія
тривала щонаочі — тужне протяжне
«а-у-у» до світанку краяло серце. Я пробував
задобрити собаку ковбасою, але дарма.

Цілими днями пес никав по розкопу, скиг-
лив і завивав ночами, і було в тому щось
неправдоподібно реальне й містично жах-
ливе, ніби то сам потривожений дух зла
метався по світу і не міг знайти собі на землі
ні пристановища, ні порятунку.

Скіфська оздоба
у вигляді золотої качечки
з амфороподібною підвіскою
у дзьобі

Ой, летіла качечка на схід сонечка,
Була в мамі Опія — люба донечка.

Як упав милий в битвоньці, взяли сидня,
Задушили, юною, над могилою.

Ой, летіла качечка, квітло зіллячко,
Післа в дзьобі амфору на весіллячко.

Туга коса чорная. Білі грудоньки.
Чого ж тепер плакати, добрі людоньки!

А вже ж те весіллячко плачем линуло —
Гвінчалась Опія з домовиною.

А щоб не подумала, що не добрі-бо,—
У віночок качечку тобі зробимо...

Золотая качечка, в дзьобі амфора.
А із тихих вуст її кривця капала...

Сплять тумани срібнокрилі,
Тиша горнеться до тиші.
На Гаймановій Могилі
Не шелеснуть навіть миші.

Півні ще по селах спали,
Дика ружа в полі квітла.
Та нараз понад степами
Спалахнуло дивне світло.

Щось неначе розкололось,
І з відлуннями глухими
Предковичний, віщий голос
Просочився із могили.

— Гу-гу-гу-у-у! — пішло луною.
— Го-го-го-о-о! — озвалось в тиші.—
Скільки весен наді мною
Небо зорі ці колише!

Чи світанки нахололі,
Чи вітри гудуть солоні,
Я гойдаю білі болі
У своєму чорнім лоні.

Крізь тумани срібнокрилі
Перший птах порушив тишу.
На Гаймановій Могилі
Полоз нас очима мишу.

Двадцять три століття рало
Мої скиби не під'ємле.
Не могила я, а рана
На твоєму тілі, земле!

Крізь тумани срібнокрилі
Похилився в полі колос.
І Гаймановій Могилі
Подає Товста свій голос:

— Сестро, сестро сивочола,
Що робити в світі маєм?
Наші рани не з учора —
Не займай їх, не займай їх!

Не одні лиш ми з тобою —
Вся земля не спить ночами.
Світ потьмарився б від болю,
Спивши нашої печалі.

Задуши у серці стогін,
Погамуй стооку муку.
Може, якось перестоїмо.—
Та й замовкла. І ні звуку.

Гайманова Могила

«Перед начальником однієї зі служб Шереметьєвського аеропорту столиці постала молода людина із втомленим від безсоння обличчям: «Допоможіть з квитком на Ленінград, везу коштовності». — «Документи на вантаж?» — спитали його. «На вантаж паперів не маю, а мої — будь ласка. Золото ж викопував своїми руками, везу в Ермітаж. Я начальник Північнорогачицької експедиції, кандидат наук, старший науковий співробітник Інституту археології Академії наук УРСР. Звати Василь Бідзіля». — «А я супроводжую коштовності», — відрекомендувався старший лейтенант міліції Володимир Капцов, що стояв поруч.

На підтвердження їхніх слів з валізи було витягнуто два оздоблені сріблом і золотом роги-ритони для пиття, золоті окуття двох дерев'яних чаш, срібний з позолотою келих, три срібні посудини, важкий згорток з кількома сотнями нашивних золотих платівок...

«Досить, досить!» — здався начальник, що бував у бувальцях. За три години В. І. Бідзіля у супроводі свого охоронця викладав скарби в кабінеті директора Ермітажу Б. Б. Піотровського».

Це уривок з нарису А. Кирпичникова, що восени 1969 р. обійшов кілька вітчизняних газет і потрапив навіть на сторінки часопису ЮНЕСКО «Кур'єр». У ньому йдеться про сенсаційні знахідки в скіфському царському кургані Гайманова Могила. Але історія цього відкриття почалася задовго до подій у Шереметьєвському аеропорту.

1968 р. у Запорізькій області почалося спорудження великої Північнорогачицької зручальної системи, на полях якої О. І. Тереножкін виявив сотні курганів. Для охоронного їх дослідження Інститут археології АН УРСР створив Північнорогачицьку експедицію, керувати якою було доручено О. І. Тереножкіну. Олексій Іванович запросив мене до експедиції своїм заступником.

То був один із найпекельніших моїх сезонів. Обсяги робіт виявилися велетенськими, експедиція починала дослідження на голому місці, без кадрів і робочих рук. Окрім усього Олексій Іванович більшу частину сезону був зайнятий службовими справами, і весь тягар організації та здійснення досліджень ліг на мене і В. А. Іллінську.

О. І. Тереножкін суворо наказав нам не чіпати великих курганів. Розкопки ми по-

чали на великому курганному полі, що налічувало близько 50 скіфських курганів. Над ними височів велетенський насип Гайманової Могили, що заввишки сягала 8 метрів.

Близько трьох місяців бігали ми з Варварою Андріївною від кургану до кургану по гаймановому полю, сподіваючись, що доля ось-ось змилюється над нами, але надаремне. Жоден із 30 розкопаних нами того літа курганів не уник пограбування. Ми розуміли, що наукове значення могильника незаперечно — адже це був перший у скіфознавстві родовий некрополь, де простежувалися всі верстви скіфського суспільства, і, незважаючи на пограбування, матеріал йшов надзвичайно цінний, але хотілося іншого — відчутти живий пульс скіфського життя, заглянути до його глибини. Зрештою, за ту працю і ту енергію, що ми вклали в дослідження могильника, віддача була надто мізерною. А над полем із ранку до вечора вабила зір незаймана гора Гайманової Могили.

Якось наша автомашина вийшла із ладу, і експедиція не змогла дістатися в степ. Я потрапив туди лише з бульдозеристом. До самого заходу ми знімали насипи дріб-

них курганів. Сонце випалювало мозок, пилюка в'їдалася в шкіру і виїдала очі, від сталевого гуркоту машини у жилах холола кров. Під вечір бульдозер зламався, і поки механізатор щось там лагодив, я ліг під шовковичним насадженням, що займало частину могильника, на траву і вперше за все літо побачив над собою зорі. Уже сутеніло, і на попелясто-рожевому небі наді мною раптом підвівся чорний силует Гайманової Могили. Я відчув, як пахне трава, і зрозумів: моє життя віднині буде неможливим без розкопок Гайманки.

І коли наприкінці сезону до експедиції приїхав Олексій Іванович, я ледве не кинувся йому в ноги і почав умовляти про згоду на дослідження кургану. Він дуже довго відмахувався від моїх наполягань, але зрештою здався.

На Гаймановій Могилі вже розбили розкоп, уже я вибігав на будівництві каналу бригаду скреперів, уже ті скрепери їхали до кургану, коли раптом Олексій Іванович, зваживши всі обставини, знову сказав тверде своє — ні. І, можливо, мав рацію: починати розкопки такого велетня наприкінці сезону було щонайменше ризиковано.

А наступного літа О. І. Тереножкін поступився керівництвом експедицією В. І. Відзілі. Я залишався його заступником. Перше, з чим я звернувся до свого нового начальника, було благання про Гайманову Могилу. На превеликий мій подив Василь Іванович без вагання погодився. Від несподіванки я перепитав, чи розуміє він всю складність справи. Василь Іванович з характерною для нього посмішкою відповів: «Так, але ж я щасливець».

Сподіваючись десь місяців за два розкопати і Гайманову Могилу, і все гайманове поле, я вирішив за краще табір експедиції поставити біля дальньої Носаківської групи курганів з тим, щоб восени, коли задощить, жити поруч з розкопом. Але мій оптимізм

виявився надмірним — до Носаківських курганів того сезону ми так і не дійшли.

Першого дня ми були на Гаймановому полі з Ю. В. Болтриком та В. Ю. Мурзіним. Увесь день імжило. Сподіваючись зустріти по дорозі нашу машину, після роботи ми поїхали на бульдозері в село. Але машина десь забарилася, і нам довелося повертатися до табору пішки, десять кілометрів брѳохаючись в розгрозлому чорноземі. Шлях лежав повз Гайманову Могилу. Підходячи до неї, у сподіванні близьких розкопок я вголос почав мріяти, що в ній випаде на нашу долю. Хлопці тільки іронічно посміхалися.

І ось бульдозер зняв на Гайманці перший ніж. Відтоді вся експедиція жила її розкопками. Але робота просувалася надзвичайно

95

*Сплять тумани
срібнокрилі,
Тиша горнеться до
миші.
На Гаймановій Могилі
Не шелеснуть навіть
миші...*

96

*Колесо котить себе,
В голосі колеса сухо...
М. Вінграновський*

повільно. У першу чергу ми знесли північну половину насипу, який оточувала могутня кам'яна кріпида. Із заходу під каменями було розчищено чималі залишки тризни — биті амфори, кістки тварин, стріли, залізні, бронзові й срібні деталі кінських вуздечок.

Щодня ми вирушали із табору на машині, прямуючи до могили повз скошене пшеничне поле, і з лісосмуги перед нами злітали сизо-блакитні ракші. Одного дня під бульдозером у північній частині насипу несподівано обвалилося якесь підземелля. Розчистивши площі навколо нього, з обох боків від провалля ми виявили плями двох вхідних ям. Але куди вони вели, зрозуміти ще було важко.

Ями почали вибирати вручну, витягуючи землю відрами. Одну з них невдовзі вирі-

шили на можливу глибину вичерпати драглайном, але це мало допомогло роботі. Дні йшли за днями, а ями не кінчались. Треба вже було їх кріпити, проте дістати кріпильного лісу не вдавалося.

Ми запросили для консультації О. І. Тереножкіна. На короткій нараді було вирішено обмежитися розкопками лише північної половини кургану, залишивши південну до наступного року.

Усі зусилля експедиції довелося зосередити на Гаймановій Могилі. До роботи було запрошено бригаду кріпильників на чолі з досвідченим шахтарем М. Ф. Коваленком. Навіть табір перевезли до кургану — наближалися осінні дощі, і можна було чекати всього. Мій трирічний син, що все літо провів в експедиції, прокинувшись уранці

97
Чаші, келихи, ритони,
Казани, тарелі, глеки.
Двоє слуг йому
прислужували
Ще й рабиня молода...

98
Хто там? — вовк, орли,
шакали? —
Мчать, на вітрі
розпростерті!
Від загибелі тікали, —
Опинилися в безмерті...

на новому місці, був вельми здивований: «А хто до табору перетяг Гайманку?».

То був перший святковий день експедиції: ставлячи в могилі кріплення, М. Ф. Коваленко натрапив у її північній стіні на незайману грабіжниками велику господарчу нішу.

Речі в ніші з'являлися одна за одною. Тут стояли чотири амфори, два бронзові казани, сітула (відерце для змішування вина), таріль і велика тача з піддоном. На ній лежав дрібний бронзовий посуд: ойнохойя (глечик для вина), кілік, цідилок, візерунчаста кулеподібна жаровня, а також довгі залізні кліщі. Під казаном було виявлено незвичайну залізну жаровню, а в кутку — два камені для праці. Перед входом до ніші розкопали кістяк слуги зі зброєю, підпере-

заний широким поясом з залізним набором. Поруч із ним стояла глиняна грецька посудинка. На вході знайшли також кілька фігурних кістяних платівок від набірного гребеня.

Невдовзі майже все підземелля було розчищено. Обидва ходи, відкриті раніше, вели саме до нього. Перед склепом у них

99

*Світ, зачитаний, як читанку,
Я відкрив і занімів:
Так, як ти, його, учителю,
Ще ніхто читав не вмів...*

100, 101

*Вина з острова Родос
Хай гуляють по кругу.
Не журіться! Ніхто з нас
Не народиться вдруге...*
Л. Черв'ятенко

124

свого часу поставлено було по чотири колеса від розібраних возів.

Як ми й чекали, могила виявилася пограбованою. За незначними залишками вдалося з'ясувати, що в основній частині склепу поруч лежали три небіжчики — жінка і двоє чоловіків. Біля їхніх ніг від пограбування вціліли кістяк коня з бронзовими вуздечковими оздобами та два поховання слуг без речей. Поруч з ними стояла амфора. У засипці підземелля траплялися уламки зброї та обладунку, фрагменти побутових речей, золоті прикраси від вбрання. Чи не найбільше серед них вражає уривок золотого окуття із зображенням овець, що несамовито тікають від якоїсь загрози. Так передати напруження моменту, щоб за незначною де-

таллю уявлялася ціла картина, міг тільки видатний художник.

У південній стіні склепу була ще одна велика ніша — із залишками другого жіночого поховання. Для того щоб поховати цю жінку, скіфи й зробили в могилу другийхід.

Роботи наближалися до кінця. Шахтарі закінчили укріплювати підземелля і збиралися з цього приводу святкувати «обжинки». Після роботи я випадково залишився з О. І. Тереножкіним у могилі. По якомусь часові ми почули, що над степом гуркоче шалена злива. Чаша розкопу миттю наповнилася водою і вона, шукаючи виходу, ринула у могилу. Олексій Іванович кинувся закидати отвір, я ж одним духом вилетів по

125

восьмиметровій драбині з могили, забив дірку, через яку клеотіла у склеп вода, знадвору, і, увірвавшись у табір, з переляку зчинив там справжній переполох. Спільними зусиллями аварію швидко ліквідували. Але цієї ночі так нікому й не вдалося заснути.

А наступного дня трапилося непередбачене. Грунт від дощу обважнів і почав тис-

Експедиція ж була виснажена вкрай. Окрім того розчищати по колісь уже розчищеному, знаючи, що зустрінеш на кожному сантиметрі, було просто нудно, і хлопці-лаборанти з будь-якого приводу і без приводу намагалися втекти із могили. Так було і того дня — в неділю 21 вересня — десь перед обідом ми знову залишилися в гробниці

102
Любили узороччя золоте,
Вино із рогу, шалені битви.
Не випадає нині за те
Славити їх чи ганьбити...
Л. Череватенко

103
І ти цар — і я цар...

нути на кріплення. Стіни склепу, що залишалися незащитими, не витримували і на очах сідали, загрожуючи обвалом. Роботу було припинено. Знову викликали шахтарів. Унаслідок перекріплення могили все її розчищене дно знову опинилося під товстим шаром глини. Доводилося розчищати наново.

з О. І. Тереножкіним самі. Він порався в південній ніші, я — в північній, господарчій. Кістки слуги в ній, і без того трухлі, після того як їх було знову засипано, зовсім не піддавалися розчищенню, я кинув ножа і сказав Олексію Івановичу, що більше не стачає терпіння. Він спокійно пересів на моє місце, а я, трохи понудившись без діла,

почав заново розчищати долівку недалеко від входу, знаючи, що тут уже нічого не трапиться. І раптом десь близько 13 години під моїм ножом у підлозі з'явився невеликий отвір. Я ще раз шкребнув ножом — він збільшився. Я засунув туди пальця і відчув, що по ньому дряпнуло щось металеве. Сумніву не було — грабіжники проминули в мо-

гилі криївку, подібну до мелітопольської! Намагаючись бути спокійним, я покликав Олексія Івановича. Змовницьки переглянувшись, ми вилізли із могили і пішли обідати.

По обіді вся експедиція була в могилі. Як на те, в експедиції перебував кінооператор Української студії документальних і

хронікальних фільмів Ф. Ф. Забігайло. Уперше у скіфознавстві розчищення схованки було від початку до кінця зафіксовано на плівку. Матеріали Ф. Ф. Забігайла приголомшують своєю достовірністю й унікальністю — адже перед камерою ніхто не грав.

Криївку сів розчищати Олексій Іванович. У ямці спочатку з'явилися золоті платівки від двох дерев'яних посудин, під ними лежали два ритони, обкладені сріблом і золотом, ще нижче виднілося кілька срібних посудин. З відкриттям кожної нової посудини вся експедиція зойкала, а я, згадуючи своє пророкування перед розкопками, із задоволенням тільки посміхався: почекайте, ще не те буде! І справді, мов за сценарієм, на дні схованки раптом засвітилася срібна

104

*А про мене Семене,
Істина-таки — в вині...*

із позолотою чаша із зображенням скіфів! Я хапав по черзі кожного й допитувався — чи не я обіцяв, що вона буде? Але ж, звичайно, було не до того — наша спільна праця завершилася спільною перемогою, і спільна радість переповнювала всіх.

Дві доби О. І. Тереножкін найтоншим пензликом на кілька волосинок розчищав чашу, намагаючись не ушкодити жодної рисочки. Адже окисли завдали їй величезної шкоди, і один неточний рух міг перетворити її на купку пилу. Нарешті всіх запобіжних заходів було вжито. Олексій Івано-

105

*Ти думаєш, гуско, я п'яний? —
А я просто дід конопляний...*

вич обережно підняв чашу з дна схованки і по драбині виніс із могили. Усі кинулися його обіймати. Я не витримав і розплакався. Олексій Іванович від втоми ледве стояв на ногах.

Навіть не очищена від окислів чаша вражала витонченістю і оригінальністю композиції. Уперше з часів Солохи перед нами були зображення скіфів, виконані рукою геніального майстра! Зображення із зовсім новим сюжетом, з новими, неповторними образами! Тут було чого хвилюватися.

З одного боку на чаші художник розмистив фігури двох скіфських воєначальни-

ків, що провадять між собою переговори, простягнувши один до одного руки. На жаль, тут чаша зазнала найбільшого пошкодження і роздивитися деталі сцени важко. До поясів обох скіфів підвішено горити. Один із скіфів, порівняно молодий, тримає в опущеній правиці келих.

До співрозмовників звернуті дві самотні фігури простих скіфів. Правий із них, з п'яним виразом обличчя, стоїть навколішках і, приклавши правицю до лоба, лівою рукою тримає на землі мішок, з якого виглядає гуска. Так і здається, що сіромаха має промовляти до неї:

*Ти думаєш, гуско, я п'яний?
А я просто дід конопляний!*

І жаль мені, сивому, гуски,
Та цар вимагає закуски.
Гадав, що продам оце гуску
Та спроможусь бабі на хустку.
Аж тут посіпаки недремні —
Неси, кажуть, гуску цареві!
Щоб йому вже тріснуло гузно,
Як мені нести тебе, гуско!
Щоб йому до світа не встати,

Як на наші зариться лати!
Ой, щось на шляху стало грузько,—
Мабуть, я того-таки, гуско!
Мабуть, перетой трохи, сіра,—
Коли б знову баба не біла.
А ти не жалій мене, гуско,—
Що-небудь придумаєм хутко!
Я-таки й не втрачу нічого,
Бо і сам украв тебе вчора...

Ліворуч зображений безбородий юнак.
Він також стоїть навколішках, спираючись
ліктем на досить високий товстий виріб, що
нагадує бурдюк, і, здається, смокче із нього
вино.

Із зворотного боку поміщено фігури двох
літніх воїнів з пишними бородами, підкру-
ченими вусами і довгими аж до плечей за-

чісками, рівно підрізаними на лобі. Біля
лівого з них — два горита з великими кити-
цями. У правиці — нагай, яким скіф упирає-
ться в коліно. Другий воїн спирається на
булаву, котру тримає в лівій руці. Під пахвою
правою у нього щит, кисть міцно стискує
руків'я меча у коштовних піхвах, що кінцем
лежить на землі.

106
Творись, яріння голубе —
Офіри й вічності
потреба!
Кого шукаємо? — Себе.
Куди женемося? — До
себе...
Л. Череватенко

107
Ми ті, про кого з жахом
в давнину
Розповідали світу
грецькі міфи,
Народ, що ніс пожежу і
війну,
Сини Геракла і Єхидни —
скіфи!
В. Брюсов

Обидві фігури розвернуто обличчям у
фас, через що можна роздивитися наймен-
ші їх риси. Воїни сидять в гострополих
жупанах та заправлених в м'які сап'янці вузь-
ких штанях. І штани, і жупани помережані
візерунками, відлоги оздоблено, імовірно,
хутром. На обличчях воїнів вираз самовдо-
волення і незалежності, в погляді кожного

світиться мудрість степових вождів. Можли-
во, вони в той час промовляли один до од-
ного:

Перший цар:
І ти — цар, і я — цар,
Через те і шана.
Злотом шитий брацар,
Кунтуші в басанах.
І ти — муж, і я — муж,
Лицарі, не парії.
І ти дуж, і я дуж,
Мало чи не Дарії.

І ти — скіф, і я — скіф,
Світ наш посполитий.
То ж бере мене сміх —
Що нам ще ділити?

Вип'єм краще вина
За своє лицарство!
Наша віра одна,
То ж одне і царство.

Другий цар:

І ти — цар, і я — цар,
То ж устигнем випити.
В міднім сяйві брейцар
Не гирлиги — скипетри...

Та твоя земля до сих,
А від сих-о ні вже!

І ти — муж, і я — муж,
Виняньчені січами.
І ти — дуж, і я — дуж
Батьківськими звичаями.

Буде бій — нарівні
Станемо до бою.
Та не світить мені
Бути під тобою!

І ти — скіф, і я — скіф,
Від Папая іже.

Хитрування ж тут преч,
Царю, не годиться!
Щось при цьому по меч
Тягнеться правиця.

Чи не така розмова відбулася між двома царями перед боєм, зображеним на солоському гребені? Звичайно, я далекий від думки саме так трактувати зображення. Це довільна поетична варіація на тему композиції чаші. Задум художника прочитати однозначно, на жаль, неможливо. Імовірно, тут представлено якийсь повний символічного змісту міфологічний або епічний сюжет, я ж у запропонованих віршах намагався схопити лише характери персонажів і буду дуже радий, коли це мені хоч якоюсь мірою вдалося.

Срібну чашу із зображенням трьох пар скіфів було виявлено на початку нашого століття в одному з курганів поблизу Воронежа. То єдиний високий витвір золотарства зі скіфським сюжетом, відкритий за межами

степу. Стилістично він дуже близький до чаші із Гайманової Могили, але остання збереглася краще. Як і на чаші зі сценами полювання із Солохи, усе вбрання і зброя гайманових скіфів вкриті позолотою, що чудово гармонує з білястим тлом. Як би в подальшому не був інтерпретований сюжет композиції, першочергове її значення — в ет-

нографічній достовірності зображення, високому тембрі художнього звучання.

Намилувавшись чашею, ми запакували всі речі зі схованки у валізу, і Василь Іванович повіз їх до Ермітажу, на реставрацію. Під час цієї поїздки і трапилися з ним ті пригоди, про які йшлося на початку розділу. Після реставрації всі знахідки зайняли місце

108
Рили яму. Дромос вели.
Вапнякові тесали

плити.
З улоговин тягли воли
Мокру землю — насип
ліпити...

Л. Череватенко

109
Нехай легким обранцю
буде спис...

110
Змієного богине, дочка
Бористену, володарко
скіфів!...

111
...В грифонах даль...

в Музеї історичних коштовностей УРСР поруч зі скарбами Мелітопольського кургану. Наступного року курган було розкопано до кінця. Під його насипом містилися ще три гробниці,— всі вони були нещадно пограбовані.

У центральній могилі було поховано чоловіка. Поруч з гробницею виявили катакомбу, де свого часу скіфи поховали двох коней із золотими вуздечковими наборами.

На південь від центра відкрито дві гробниці — дитячу та жіночу. В обох уціліла чимала кількість речей, особливо коштовних прикрас. У склепі з похованням жінки зібрано кілька сотень різнотипних золотих платівок. На великому кістяному крузі (імовірно, обкладці люстерка), знайденому, на жаль, обламаним, містилися оригінальні зображення змієної скіфської богині, прародички скіфів, та сцена битви скіфів з чудовиськом.

Вдалося з'ясувати цікаву подробицю: первісний насип кургану досипався, точніше — добудовувався, з плиток дерну двічі — найімовірніше, у зв'язку з похованням у північній і південній жіночих могилах.

Коли стали ламати кріпиду, біля другого входу північної гробниці було виявлено великий комплект бронзових оздоб поховального воза та упряжі. Серед них — сім ажурних наверхників від кутових жердин катафалка, оздоблених стилізованими зображеннями оленів, грифона і птаха. Цікаво, що серед каменів кріпиди трапилися надзвичайно рідкісні для скіфів уламки ступи і корита, — ще одна невелика деталь для змаювання скіфського побуту. Але найбільшу роль у розкопках кургану відіграла, звичайно, північна гробниця. Мов дивне сонце світиться незбагненої краси срібна гайманова чаша, образи якої довго ще хвилюватимуть людство.

Уривок золотого окуття
із зображенням овець,
що тікають, імовірно,
від звірів

Хто там? — вовк, орли, шакали? —
Мчать, на вітрі розпростерті!
Від загибелі тікали —
Опинилися в безсмерті!

Жах скипає злоторунно,
В кільцях світиться при боці.
На губах — пекучий трунок,
Золота сльоза ув оці.

Воля з розначем зітнулась,
Мов струна відбилась в деку.
А одна ще й озирнулась, —
Вухом ловить небезпеку.

Не втекти вже, биті карти!
Метроном рахує миті...
Зачекайте, зачекайте, —
У віках ви вже відбиті.

* * *

*Світає, і небо поволі згаса.
Круг місяця тоншає срібний серпанок.
Не знаю, в степу спалахнула роса,
Чи синьо засяяли очі скіф'янок.*

*Ще мак над могилою криком горів,
І слався туман, ніби саван печальний.
Мов білі черниці при світлі зорі,
Хилились в молитві мальовані мальви.*

*Що ти для мене готуєш, мій дню?
Чим розплачуся за зустріч з тобою?
Золотом скіфським? Двигтінням вогню?
Чи долею, може? Чи, може,— собою?*

Хомина Могила

Моїм сподіванням на відпочинок після напруженого, майже піврічного сезону 1969 р., що закінчився сенсаційним відкриттям схованки Гайманової Могили, не судилося збутися.

Не вляглися ще розмови про срібну чашу із зображенням скіфів, не встигла обсохнути глина із Гайманки на черевиках, як мені знову довелося їхати, цього разу до відомого вже читачеві Орджонікідзе. За повідомленням з місця, кар'єр загрожував тут одному з курганів.

Приїхав я до міста вже в середині жовтня. Пам'ятка, про яку йшлося, виявилася великим курганом поруч з колишньою Страшною Могилою,— саме на ньому палив я вогнище перед початком розчистки могили Опії... Розкопки кургану під завивання холодних вітрів, що часом жбурляли в обличчя різкою сніговицею, ми закінчили зі співробітницею Орджонікідзевського народного музею Г. А. Дерев'янку перед самими жовтневими святами. В його насипу і під ним було виявлено 25 могил різних культур доби бронзи. Знахідки (ліплений глиняний посуд, бронзовий ніж, кістяні оздобы) були лише в деяких із них.

З'ясувалося також, що найближчими роками поблизу Орджонікідзе підлягають знесенню десятки інших пам'яток. Для врятування їх постало питання про термінове створення нової експедиції. Так довелося повернутися до молодого шахтарського міста, з яким нерозривно пов'язана вагома частка мого життя.

Експедиційний сезон 1970 р. знову почався для мене у квітні. То була моя перша велика самостійна експедиція. Уся ж її історія, починаючи з розкопок О. І. Тереножкіна 1964 р., невіддільна від імені директора Орджонікідзевського гірничо-збагачувального комбінату, Героя Соціалістичної Праці, лауреата Державної премії УРСР Григорія Лукича Середи. Комуніст, людина широкого державного мислення, що створила велетенське підприємство з передовою технологією (на долю Орджонікідзевського комбінату припадає майже чверть світового видобутку марганцевої руди), він з однаковим розумінням ставиться і до гірничої справи, і до питань, пов'язаних з нею побіжно — від рекультиваци порушених кар'єрами земель до створення міського краєзнавчого музею. Великою мірою саме завдя-

ки його кмітливості й наполегливості справа охорони археологічних пам'яток на землях комбінату стала зразком для всіх підприємств і господарств країни. Не дивно, що кожний орджонікідзевець тепер — наполовину археолог. Своім створенням і існуванням Орджонікідзевська археологічна експедиція також зобов'язана ініціативі Г. Л. Середи.

Дослідження 1970 р. були зосереджені поблизу Шевченківського кар'єру. Розкопки тривали як звичайно — пограбовані рядові скіфські могили чергувалися з курганами доби бронзи зі скорченими безінвентарними кістяками, покладеними у неглибоких ямах. З'являючись час від часу на розкопі, Григорій Лукич весело обзивав давньоюмних небіжчиків голотою і на прощання жартома махав рукою — плакали, мовляв, комбінатівські грошики! У відповідь на його жарти я щоразу кивав на курган № 13, — на той час мені вже пощастило навчитися відрізняти кургани скіфські від нескіфських.

Курган був одним з найбільших у групі — висота його становила 3,2 метра. Залитий

112, 113
Скін. Тлін. Ото й усе, мабуть?
Гниють в очницях виднокола.
Та чуєте? — Вони іржуть, —
Захланні огирі несквола...
Л. Червотенко

цвітом білих ромашок, він плив серед ячменів, мов перепілка. Кілометрів за чотири від нього височіли мовчазні залишки Чортотлика.

Місцеве населення називало курган Хоминою Могилою, а часом ще й Хмариною — за ім'ям тоді ще здорового діда Хмари, який любив посидіти на кургані з чарчиною та заповідав навіть тут його й поховати.

Коли почали розкопувати могилу, під верхнім шаром насипу відразу ж пішла кам'яна кріпида. Це вже було знаменно, адже кургани таких розмірів каменем обкладалися рідко. Незабаром під кріпидою відкрилася і пляма бокової гробниці, на яку я покладав немало сподівань.

Серед дня на розкоп з професором-грунтознавцем М. О. Бекаревичем заїхав Г. Л. Середя. Почекавши з півгодини і впевнившись, що раніше вечора ми не дістанемося до поховальної камери, він поїхав, пообіцявши неодмінно повернутися після роботи.

Вхідна яма могили була забита камінням. Хоч і прагнули ми вибрати його до дна, але надійшов вечір. До входу ж у склеп

114, 115
В сідла, вільні вовки-побратими!
Підкоряйтеся кличному слову!
У коней розвіваються гриви, —
Летимо за поживою знову...
В. Брюсов

116
Фракієць той, напевне,
був акин.
Він дивну казку вивів
на металі.
Носив її на храпі
скіфський кінь,—
і озивались казці
скіфські далі...

ще було далеко. На кургані ми залишилися з А. Бойком. Григорій Лукич, звичайно, був тут як тут. Пошкодувавши щодо нашої невдачі, він засукав рукава, і спільними зусиллями ми пробрали хід до підземелля. За каменями стояла велика дерев'яна заслінка, а в глибині склепу виднілася зовсім ціла амфора.

Поховання справді збереглося непограбованим. Проте юнак, похований у могилі, мав тільки традиційний набір зброї та набраний зі срібних платівок портупейний пояс. На вуздечці коня, покладеного в окремій ніші, крім залізного нахрапника, також не було жодних прикрас.

Під курганом містилися ще дві гробниці, але, за всіма ознаками, вони були пограбо-

вані. І все-таки славу Хоминій Могилі, незважаючи на пограбування, принесла центральна гробниця.

Ніч та залишиться в моїй пам'яті назавжди. О четвертій ранку я загасив свічки і виліз із могили, а вже о п'ятій земля раптом здригнулася від жахкого гуркоту грому. По небу золотими зміями поповзли сліпучі блискавки, і за хвилину земля і небо перетворилися на якийсь лячний клубок вогню. Один за одним, мов сірники, над кар'єром на друзки розкололися три стовпи телефонної лінії. Над степом шаленіла дика гроза, злива заховала усе навколо. І тоді мені вперше здалося, ніби з могили, спочатку тихо і тонко, а далі розпачливо і бентежно озвались іржанням шойно розчищені

117
Чи міг тоді гадати я
у лузі,
Де ріс на волі, наче
верболіз,
Що за качан гнилої
кукурудзи
Мої нащадки підуть
на заріз?..

коні. Ми з Анатолієм Бойком кинулися рятувати могилу.

Як і кожна степова гробниця IV—III ст. до н. е., могила складалася з глибокої вхідної ями і підземного склепу. Грабіжники пройшли у вхідну шахту через насип кургану і, побачивши вхід до підземелля, не стали докопувати її до кінця. Їхня похибка врятувала для науки два кінські поховання в бокових нішах біля самої підлоги ями. Поховання, вуздечкам з яких міг позаздрити сам чортотлицький цар!

Обидва набори вражають незвичністю. Один із них, срібний, виготовлено з великих прямокутних і круглих платівок, поспіль вкритих зовсім не характерним для Скіфії геометричним орнаментом. Другий, також

срібний, плакований тонким листовим золотом. Усі нашічні його бляхи містили своєрідні стилізовані зображення фантастичних істот. На масивному ж нахрапнику було відштамповано двох орлів, що клюють голову левиці, а над ними — фігурку лева з розкритою пащею, який сумно споглядає цю картину. Художні особливості набору безпомилково вказують, що його було виготовлено наприкінці IV ст. до н. е. фракійцями, західними сусідами скіфів.

У самому ж склепі центральної гробниці грабіжники воїстину підсунули нам «свиню» — і в прямому, і в переносному розумінні слова. Вони геть усе винесли із могили, але згубили в ній невелику золоту скульптурку дикого кабана, що, ймовірно, правила

118
*Жили повняться наші
 Сонця соком яскравим.
 Ми нічого ні в чаші,
 Ні в саквах не зоставим.*
 Л. Череватенко

за ручку до дерев'яної чаші. Знайшовши її, лаборантка Віра Левицька від несподіванки аж підкинула бідного вепра ножом,— подібні шедеври не часто трапляються навіть у непограбованих царських могилах.

Виходячи з розмірів гробниці та багатства тих нечисленних речей, які в ній залишилися, курган мав належати надзвичайно заможній людині— визначному представникові скіфської знаті. Це саме засвід-

чували й знахідки в другій боковій гробниці кургану, також дощенту пограбованій. Тут було поховано жінку— дружину основного небіжчика. Крім сотні золотих платівок від вбрання, в ній виявлено дві срібні посудини для вина, золоту сережку, різьблене кістяне веретено та кілька кістяних платівок від набірнього гребеня.

Матеріали Хоминої Могили мали самостійне наукове значення. Але того літа важко було передбачити, що вони стануть невеликою, але могутньою увертюрою до відкриття, звістка про яке блискавично облетить весь світ, і котре ще найменують відкриттям століття. Історія ж його починалася під час розкопок Хоминої Могили.

Орджонікідзевські
 кар'єри

Герою Соціалістичної Праці
 Г. Л. Середи

*Цвіла кембрійська глина синьоперо,
 Епохам сповідалася руда.
 Вона прийшла, сподівана, як ера,
 І наче вічна пісня молода.*

*Ми у човні пливли по скіфських Геррах.
 Промінилась під веслами вода.
 І життєлюб Григорій Середа
 Садив сади на глині по кар'єрах.*

*З могил нам посміхалися світи.
 Було так любо вкупі нам пливти,
 Минаючи заплави і озера.*

*Мостами обіймались береги.
 Народи мир на світі берегли.
 І райдуга виходила з кар'єру.*

Голос на світанку

*Змієнога богине, дочка Бористену, володарко скіфів;
Батько скіфів Папаю і ти, Іданфірсе, вельможний наш царю!
Розверзається твердь, наді мною вогні смолоскипів,—
Воскресаю! Ви чуєте? — Воскресаю!*

*Дивні зубри залізні могилу беруть на таран.
Ніжні руки мене піднімають із глини і тліну.
При мені тільки меч мій та іще золота нектораль,—
Що розкажуть вони цим прийдешнім новим поколінням?*

*Я не стану пояснювати,— склад за складом нехай прочитають самі.
Як ішли ми крізь ніч до своєї найвищої істини —
По нарузі, по злиднях, по війні, по чумі,—
Але душі нетлінні над світом проносили чистими.*

*Змієнога богине, дочка Бористену, володарко скіфів;
Батько скіфів Папаю і ти, цар царів Колаксаю!
Воскресайте зі мною із наших прабатьківських міфів,
Воскресайте для світла, як я із пільми воскресаю.*

*Не лякайтесь цих сірих, цих задумливих юних очей.
Чую, степ наш під зорями половіє і дихає.
Дай припасти до тебе, дай тобі поклонитись чолом і плечем,
Земле рідна, оплачена потом і кровію,— Скіфіє!*

Товста Могила

У степу владарював морозний лютневий вітер, а за коміром у мене виступив холодний піт: обидві свердловини, закладені ручним буром, не дали глиняного викиду з могили,— ясного свідчення про належність кургану до скіфського часу. Невже всі мої спостереження про зовнішні ознаки скіфських пам'яток неспроможні? Добре, коли б тільки ці дві свердловини. Але ж дві інші, пробиті ще 1964 р. О. І. Тереножкіним, засновником методу визначення часу кургану ручним бурінням, також були безуспішні. Подальше буріння здавалося безглуздя. Проте, незважаючи на холод і втому, я ублажав бурильників закласти ще одну свердловину. І раптом на глибині 7 метрів у ній пішов глиняний викид!.. Варто мені було завагати того дня хоч на мить, і Товста Могила досі б ховала свої скарби.

Моє приглядання до кургану почалося задовго до цього. Набутий досвід дедалі більше переконував, що могила належить скіфам, а разом з тим росло й переконання щодо необхідності охоронного її дослідження. Адже вона стояла з усіх боків покопана будівельниками, і вода, що збиралася в кюветах, неминуче мала руйнувати підземелля.

Але гора була така велика, що про розкопки важко було й мріяти. Тим більше, що її з усіх боків оточували будівлі й горнути земля було нікуди.

Того дня, коли на Хоминій Могилі знайшли золоту скульптурку дикого кабана, на розкоп заїхав Г. Л. Серета. До Орджонікідзе ми поверталися разом повз Товсту Могилу. Григорій Лукич замріявся: кабан — кабаном, а от би знайти чашу із зображенням скіфів! Я показав йому на Товсту Могилу, сказавши, що на подібні знахідки можна сподіватися тільки під такими насипами. Він захоплено сприйняв мої слова і зупинив машину. Але коли ми зійшли на могилу, Григорій Лукич тільки зітхнув: непомірний обсяг і складність робіт збентежили навіть його. Проте я знав, що зерно посіяне, і залишається терпляче чекати його проростання.

Відтоді при першій ліпшій нагоді я так наполегливо переконував Григорія Лукича в необхідності розкопок і змалював йому гаку перспективу нечуваних знахідок, що вже й сам повірив в існування їх. У моїй уяві вони набули реального змісту, — так, як колись на Гаймановій Могилі.

У лютому 1971 р. мені повідомили, що окреслюється можливість зняти насип кургану. Щоб не вскочити в халепу, я поїхав і посвердлив його, остаточно довівши, що курган споруджено скіфами. Але думка вивезти насип могили на платформах до м. Дніпродзержинська, звідки звернулися до комбінату по чорнозем для озеленення нового житлового масиву, відпала з технічних причин, і розкопки знову відклали.

І все-таки, як я не мріяв про них, вони звалилися на мене, мов сніг на голову. Наприкінці березня я приїхав до Орджонікідзе підписати договір на продовження фінансування наших досліджень. Тут раптом з'ясувалося, що через весняне бездоріжжя бригада скреперів, яка знімала перед кар'єрами чорнозем, простоює. Отже, протягом кількох днів її можна використати для робіт на Товстій Могили. Переді мною був вибір: або тепер одному зважитися на розкопки, що під силу лише серйозному колективу дослідників, або не знати скільки очікувати нової нагоди. Часу для роздумів не було, і я обрав перше.

30 березня о 4.40 я приїхав запорізьким поїздом на станцію Чортмлик, злітавши на

один день до Києва за найнеобхіднішим, а о 7.00 мали початися розкопки. Захекавшись, дістався я до готелю, кинув у холі речі і перед сходом сонця був на кургані. До нього вже рухалися скрепери й бульдозер.

Те відчуття не можна порівняти ні з чим. Переді мною стояла гора, яка 23 століття німо берегла свої таємниці, гора, під якою лежали могутні володарі старовини, від самого погляду котрих тремтіли тисячі. Біля підніжжя ревла сталева армада механізмів, і від одного помаху моєї руки залежало — воскресити цю таємницю для світу, чи навки залишити її в землі, бережно підняти над світом чи грубо зламати.

Так почався той важкий і нерівний поєдинок із вічністю. Два тижні підряд я прокидався о 5.30 і по 16 годин щоденно, без відпочинку і вихідних, до болю в очах вдивлявся в землю, намагаючись прочитати кожну її грудку, чистив і заміряв, знову все кидав і бігав від скрепера до скрепера, хопався за лопату, креслив і описував. Незабаром до мене приєднався лаборант Сашко Загребельний, щойно демобілізований із армії. Ми поверталися близько півночі до

готелю, задубілі від холоду і глухі від реву машин, і, навіть не вмиваючись, мертві падали в ліжку, щоб завтра знову продовжити той шалений герць.

Спочатку ми розрізали курган навпіл, щоб зрозуміти його конструктивні особливості. Мені до болю було жаль, що жоден археолог не встиг побачити цього чудового видовища дев'ятиметрової земляної стіни, бо ми відразу ж почали знімати другу половину насипу. Одного дня, вже зовсім надвечір, у південному секторі кургану під ножем скрепера щось заблищало — було зачеплено верхню платівку великого комплекту бронзових оздоб воза та поховальної упряжки, що належали, як згодом з'ясувалося, цариці з Товстої Могили. Незважаючи на жажливі

умови роботи, весь набір вдалося розчистити у тому вигляді, в якому його колись поклали в курган. Він складався з кількох наборів вуздечкових оздоб, близько двох сотень різної форми блях, кільканадцяти дзвіночків та шести великих ажурних наверхників.

А наступного дня насип на східній половині кургану раптом почав провалюватися під механізмами. Що провалювалося і над чим провалювалося, зрозуміти було важко. Надворі ж була вже ніч. Коли через кілька днів ми вийшли на стародавню поверхню, з'ясувалося, що насип просідав над п'ятьма невеликими могилами, заповнюючи в них порожнини, які збереглися до цього часу.

Могильних плям було так багато, що захоплювало дух. Дві великі — в центрі та

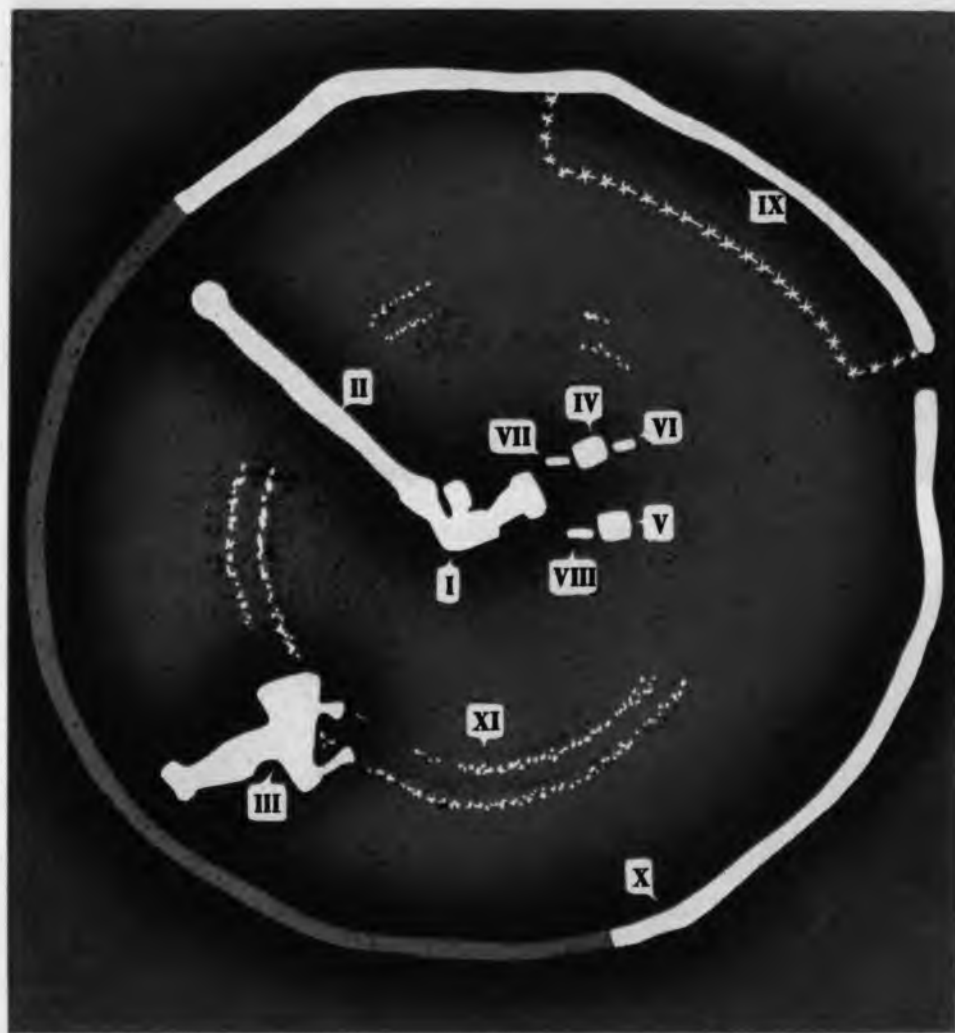

119

...І Гаймановій Могилі
Подає Товста свій голос...

120

...І є ж такі: цвіте
мигдаль,
Ім пахне ж пектораль...
І. Драч

південно-західному секторі кургану — безперечно, належали основній і боковій гробницям. Біля першої з них в строгому порядку, мов кораблі за флагманом серед хвиль жовтого викиду, шикувалися дві підквадратні і три довгасті ями, в яких я припускав знайти поховання коней і «конюхів». На північний захід від центральної гробниці

містилася ще одна пляма — найнеприємніша, — саме з цього місця найчастіше починалися грабіжницькі нори в інших курганах — свідчення нищівного пограбування всіх могил.

Розгадка таємниці була вже так близько, що втриматися від спокуси негайно розпочати розчищення хоча б кінських могил, було

121, 122
 ... Розверзасться твердь,
 наді мною вогні
 смолоскипів,—
 Воскресаю, ви чуєте? —
 Воскресаю!..

123
 Художник життя
 розплутував,
 Художник добро писав.
 Він навіть грифона
 лютого
 Зобразив м'яким, як
 сам...

майже неможливо. Але починати його без експедиції означало б загубити всю справу. Перемігши себе, я знову засипав плями землею і взявся організувати експедицію.

Роботи на кургані було поновлено лише наприкінці квітня. Колектив експедиції склався дружний. Із інституту приїхали відомий скіфознавець Євген Васильович Чер-

124
 Бризнули роси — стиглі,
 перлисті,
 Гілка зламалася під
 стопою.
 Ген — по траві, по
 квітах, по листі
 Олені бігли до водопою...
 Р. Лубківський

ненко, з яким ми потоваришували ще під час розкопок 1964 р., Наталя Зарайська та Геннадій Євдокимов. Виявила бажання взяти участь у дослідженнях доктор Рената Ролле із ФРН, яка на той час стажувалася в нашому інституті. До експедиції записалася велика група молоді із Орджонікідзе. Дехто з них брав участь ще в розкопках Хоминої Могили. Основні прохідницькі та кріпильні роботи було покладено на досвідчених «археологів» — колишніх шахтарів Д. Я. Бондаренка та І. Я. Косенка. Вони вже не один рік допомагали інститутським експедиціям. Цього року до них приєдналися відряджені з комбінату І. І. Кухтій та гірничий майстер В. О. Степанов. Завдяки талановитому художникові Г. С. Ковпанен-

кові — учасникові багатьох найбільших археологічних експедицій — було складено бездоганні кресленики та сфотографовано найважливіші об'єкти розкопок.

З розгортанням роботи нам надали неоціненну допомогу майже всі підприємства та громадські організації міста, — перелічити всіх добровільних наших помічників немає ніякої можливості. Розкопки Товстої Могили стали справою всього міста. Орджонікідзевський міськком Компартії України та міськвиконком вважали експедицію своїм передовим підприємством.

Дослідження ми почали із дальнього об'єкту — бокової гробниці. У напруженій, майже цілодобовій праці минали дні. Я продовжував усіх запевняти, що в кургані бу-

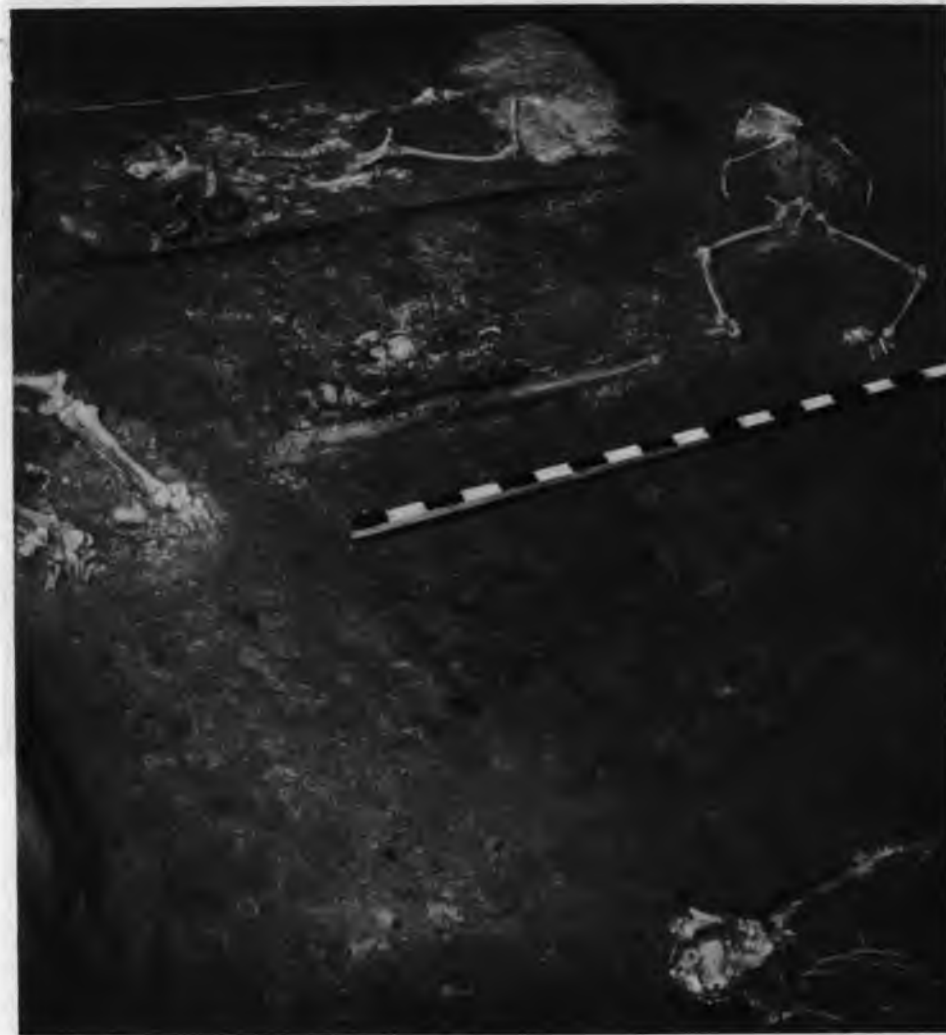
125
 ...І розчахнувсь мені
 забутий дім,
 В материку прорубаний
 мечами.
 Л. Череватенко

дуть знайдені незвичайні речі. Отож коли одного дня відкрилося, що з-під поли кургану до бокової гробниці, на яку я покладав усі свої надії, тягнеться заповнений чорноземом хід, так добре відомий дослідникам сотень пограбованих скіфських могил, земля і небо перед моїми очима помінялися місцями. Не пам'ятаючи себе від образи, я виліз із ями, добрів до якихось заповнених кущів і, мов хлопчисько, розплакався.

Коли експедиція поїхала відпочивати, я знову заліз у могилу і никав по ній доти, доки в одній зі стін не натрапив на господарчу нішу. У глибині її стояли на своєму місці бронзовий казан і сковорідка. Біля них у повному порядку лежали кістки від жертвовної їжі. Звичайно, це ще не означало,

що і вся могила залишилася цілою, але мої попередні віщування набули хоч якогось доказу. І коли наступного дня добрий наш геній Г. Л. Середа, який докладав усіх зусиль для успішної роботи експедиції, почав під'юджувати мене, що в гробниці, мовляв, нема на що чекати, я запропонував йому лопату і попросив копнути посередині могили, запевняючи, що він обов'язково натрапить на цікаві речі. Григорій Лукич відмовився і продовжував своє. Тоді я, озброївшись ножом і, звичайно, зорієнтувавшись, де має бути голова основного небіжчика, на загальний подив дістав з дна могили жменю золотих платівок...

У гробниці лежала молода царівна скіф'янка. Усе її вбрання було розшите велики-

126
*А в могилі було темно,
 Було холодно в могилі.
 Тіні падали від свічки
 І хитались на стіні...*

127
*То ж спи, мій коханий,
 любий мій
 Сірійцю, обнявши
 смертоньку...
 М. Цвєтасва*

ми й малими золотими платівками. Здавалося, їм не було ліку. Всі особисті прикраси жінки також виявилися золотими. Шію її прикрашала важка лита гривня (478,5 грама) з чотирнадцятьма лев'ячими фігурками на кінцях, що ніби полюють за безрогим оленем. На скронях — великі підвіски із зображенням богині на троні, зап'ястя охоплювали три

широкі браслети та дві перев'язки із намиста, пальці були унізані одинадцятьма перснями. Біля плеча небіжчиці стояли срібний келих та чорнолакова грецька миска, а за головою містилися речі особистого вжитку — кілька разків намиста, рум'яна, білило, шпильки і, що зовсім вже було несподіванкою, — уламки прозорого скляного посуду.

До цього вважалося, що прозоре скло на території України вперше з'явилося принаймні на 200 років пізніше.

А поруч із жінкою в оздобленому алебастром саркофазі було поховано дитину, кістяк якої також майже поспіль укривали золоті оздоби. Поруч лежали три мініатюрні срібні посудинки для вина. Через саркофаз

тягся разок дрібних золотих платівок, що, ймовірно, прикрашали покладений з небіжчиком пояс, який, за легендою, заповідав скіфам ще Геракл. У правиці дитина тримала важкий золотий браслет. Щоб поховати дитину, і було зроблено той другий хід, який завдав нам стільки прикросців. Він починався вже за межами насипу.

130

Блюзнір, я захлинувся і
оглух
І поруч з нею навзнік
розпростерся.
І шию остудив палючий
дух,
І колихнулись наді
мною перса...
Л. Череватенко

131

...Ріка лишалась все далі
й далі.
Червоний обрїй світ
запирав.
Схилялось сонце. Леви
насідали.
І шлях закручувався в
спіраль...

та зброї, окремі золоті платівки. Шансів на успіх у такій могилі майже не було, тому мої наполегливі твердження про те, що в ній буде знайдено щось надзвичайне, велике-велике й дуже блискуче, експедицією сприймалися з вельми винахідливим гумором.

Водночас провадилися дослідження й інших об'єктів кургану. У двох кінських ямах біля центральної гробниці лежало по троє коней. Кінські вуздечки в одній із них були оздоблені золотими прикрасами, в другій — срібними та срібними з позолотою. Один з коней мав розкішний бронзовий нагрудник. Серед прикрас особливою винахідливістю відзначалися три пари нащічників, оздоблені в нижній частині рослин-

ним візерунком, а вгорі — фігурою голуба, тіло якого то подається реально, то переростає в рослинні візерунки або закручене зміїне тіло з риб'ячим хвостом. До складу позолоченого набору входили крилоподібні нащічники, круглі оздобі із зображенням розетки, жіночого обличчя та голови Геракла в лев'ячій шкурі, а також великий налобник із фігурою зміїногої богині, легендарної прародички скіфів.

Коней супроводжували троє конюхів, похованих у невеликих окремих могилах. Головний із них при боці мав сагайдак зі стрілами й ножами, на зап'ясті — залізний браслет, на шиї — золоту гривню, яка, безперечно, свідчила про знатність його походження. Третій був ще зовсім хлопчиком.

Курган оточував глибокий рів, його заповнення насичували залишки тризни — уламки амфор та кістки тварин (коней, диких кабанів і оленя), що виразно групувалися в одинадцять скупчень, кожне з яких, імовірно, залишив певний родоплемінний колектив. Унаслідок таких досліджень нам вдалося не лише встановити, що їли та вино з яких грецьких місцевостей пили під час поминоку, але навіть приблизно підрахувати кількість учасників тризни. Встановивши за кістками загальну кількість з'їдених тварин, підрахувавши їх вагу і за етнографічними даними припустивши, що один поминальник міг з'їсти за день 5 кілограмів м'яса, палеозоолог В. І. Бібікова довела, що в тризни могли взяти участь щонайменше дві з поло-

виною — три тисячі чоловік. Імовірно, якщо врахувати повідомлення Геродота, приблизно така сама кількість людей брала участь і в спорудженні насипу кургану, обсяг якого становив приблизно 12 000 м³. Грунт для нього возили возами за 5 кілометрів із заплави річки Солоні. Зробивши розрахунки можливостей одного робітника з возом (дві ходки на день по півкубметра землі), я дійшов висновку, що всю Товсту Могилу було колісь споруджено протягом 4, щонайбільше 8 днів. Знімали ж ми її за допомогою потужної сучасної техніки майже протягом місяця...

Серед тварин, з'їдених поминальниками, переважали особини віком півроку, півтора року, два з половиною роки і т. д. Оскільки

132
 Я зрозумів: на світі
 не щеза
 Людська надія і людська
 сльоза.
 В закрижанілій
 нескінченній тиші
 Є первні досконаліші й
 тривкіші
 За золоті квадрати,
 кола, ромби
 На подолках, зап'ястках,
 біля скронь...
 Л. Череватенко

малята народжуються навесні, В. І. Бібікова гадає, що поминки, а отже, і похорон, відбувалися восени.

Проходження центральної гробниці ускладнювалося великими обвалами. Дно могили містилося на глибині 8,5 метра від рівня поля. У склепі по коліна стояла вода — наше припущення про те, що курган гине внаслідок сучасної забудови, повністю підтвердилося.

Розчищати дно підземелля почали 21 червня. Біля входу до нього лежали кістяк ще одного слуги, велика триручна амфора, дві бронзові посудини та кілька сагайдаків з бронзовими і кістяними вістрями стріл.

У склепі серед глиняної колотянки валялися розкидані грабіжниками кістки основ-

ного небіжчика, уламки обладунку та зброї, золоті платівки від срібного горита, одягу й посуду (близько 600 штук). А за десять сантиметрів від того місця, де порпалися грабіжники, біля самого спуску в склеп, лежали непомічені ними найкоштовніші, парадні речі небіжчика: окутий золотом меч, золоті оздоби нагая та велика нагрудна прикраса — золота царська пектораль. Я знайшов її, розчищаючи долівку підземелля 21 червня о 14 годині 30 хвилин. Моя фантазія виявилася надто убогою, щоб уявити собі щось подібне до розкопок. І я впевнений, що не тільки моя. Тепер, коли все позаду, легше повірити в містику, ніж у те, що грабіжники справді могли недогледіти такий скарб: варто було їм лише простягти руку ще на де-

133
 Гиля на сон, на спання,
 Бавиться нічого сміхом.
 Зранку, мов скіфеня,
 Станеш до вечора
 скіфом.
 І пролетиш на орлі
 Кров і літа, що зрябили...
 З бабою в очі твої
 Буду дивитись з могили.
 М. Вінграновський

сять сантиметрів — і пектораль для людства була б назавжди втрачена.

Часто мене запитують, що я відчув, коли було знайдено пектораль? Втому. Розуміння колосальності знахідки, радість побачення з нею, задивування тим, чому вона трапилася мені, а не будь-кому іншому з багатьох поколінь моїх попередників, — усе це прийшло, точніше, поступово приходило потім, а відразу після відкриття я відчув лише величезну втому. Далось взнаки напруження останніх місяців, коли з вірою і без віри в те, що велике-велике й дуже блискуче з'явиться, доводилося працювати, тримаючи себе в руках з останніх сил. І коли воно таки з'явилося, автоматично включилася підсвідомість: заспокойся, вже сталося, це —

пик, ти не брехун, тепер на хвилину можна й розслабитися. На інші почуття енергії бракувало.

А зовні це відбувалося так. Шахтарі, по обіді перекріпивши дромос у слабких місцях, уже лаштувалися додому. Ми, археологи, вирішили ще трохи попрацювати. Я розчистив один із сагайдачних наборів під стінкою дромосу і, згортаючи густий глиняний чамур, що вкривав долівку, відчув, як пальці щось боляче дряпнуло. У серці солодко тенькнуло. Обережно відгорнувши чамур, я побачив, як зблиснуло золото, і якимсь невідомим відчуттям збагнув, що це саме те: річ була велика і явно лежала на своєму первісному місці, не зрушена грабіжниками. На хвилю я заціпенів, потім тихо, щоб не

зчиняти в могилі галасу, покликав Черненко. З двох боків ми швидко розгребли глину, і Євген перший промовив те слово, що небавом стало найпопулярнішим у пресі: пектораль. Пальці я, виявляється, подряпав об гострий козячий ріг. Уже було видно, що річ заповнюють скульптурні зображення, проте роздивитись деталі заважала глина, а піднімати витвір до того, як буде розчищене все дно могили, не дозволяла методика досліджень.

Ми зателефонували про свою знахідку (на кургані доти вже встановили телефон) в комбінат і міськком. Перший секретар міськкому Ю. Д. Крушинський, другий секретар О. П. Лебедько і Г. Л. Серета приїхали на могилу. Терпіти далі було несила. По-

134

А по мені на скіфському
коні
І наді мною в строгім
неспокої
Пікассо мчав крізь
хмари срібляні
І голуба притримував
рукою...
І. Драч

135

...Ще обнесуть
штахетом
Могилу мою
шляхетну...

136

...При мені тільки меч мій
та іще золота пектораль.
Що розкажуть вони
цим прийдешнім, новим
поколінням?..

рушуючи методіку, ми підняли пектораль з долівки, обмили її в копанці, зробленій для стікання води, винесли до світла у вхідну яму і, як діти, почали від радості цілувати.

Перед нами була річ справді небачена. Вага пекторалі 1150 грамів, діаметр 30,6 сантиметра. Усе її поле було поділене на три місяцеподібні яруси за допомогою витончених порожнистих трубок, що становили каркас виробу. Нижній і верхній яруси заповнювали скульптурні композиції, середній оздоблювався насиченим рослинним орнаментом, закріпленим на плоскій платівці. Увесь витвір до найменшої деталі виготовлено із золота 958 проби, що має чистий сонячний колір.

У центрі нижнього ярусу — три сцени боротьби коня з двома грифонами, що напали на нього. Найбільш трагічну з них розташовано посередині. Далі за ними — поєдинок дикого кабана (праворуч) та оленя (ліворуч) з леопардом і левом, за якими зображено гонитву собаки за зайцем. Мов жмутком світла художник вихопив з темряви цей жахливий світ терзання. Отож чим ближче до кінців, то він дедалі зменшується й затихає: перед зайцями, мов одвічні символи музикальної тиші степу, сидять уже звернені один до одного коники-стрибунці, самець і самиця. Завершуючи композицію ідейно й стилістично, вони водночас становлять природний перехід до середнього поясу зображень, який відбиває святкове буяння природи.

Моделювання фігур тварин відзначається пластичною вільністю ліплення, поміркованою узагальненістю рухів і форм, через що кращі сцени композиції набувають монументального звучання, не втрачаючи при цьому безпосередності й життєвості.

Буяння рослин на золотій платівці середнього ярусу посилюється великими квітка-

137

*...І зелене бронзове начиння
В світ кричало круглими очима...*

ми, інкрустованими блакитною емаллю, та п'ятьма скульптурками птахів, зображених у найневимушеніших позах, що створює настрій росяної вранішньої тиші, пронизаної першими сонячними променями. Середній

138

*Бій скінчився, гомін стих.
Бродять степом леви.
Спить у ніхвах золотих
Грізний меч сталевий...*

ярус становить з нижнім поясом єдину картину і разом з тим править за чудову ритмічну перебивку між поданими великим планом зображеннями нижнього й верхнього поясів, пов'язуючи весь витвір у розгорнуту поему.

Фокусом усього твору є середня сцена верхнього ярусу, де двоє роздягнених до пояса чоловіків шиють хутряне вбрання, розтягнувши його за рукави. Для урівноваження композиції й заповнення вільного простору над вбранням повішено горит з луком і стрілами. Другий горит лежить біля ноги правої фігури. Окуття горитів містять мікроскопічні сцени боротьби героя з чудовиськом.

Лівий скіф стоїть навколішках, спина його на третину повернена до глядача. Лівою рукою він тягне до себе вбрання, у правій тримає голку, яку можна помітити лише із зворотного боку. Кучеряве волосся майстра відкинуте назад і перев'язане широкою стрічкою, як у царя з кульбського келиха. Обличчя вкрите густою кучерявою бородою, під очима — великі набрякові міхури. У всій фігурі чоловіка відчувається якась надломленість і прихована хворобливість. Навіть поперек його перев'язано товстою хусткою.

Антрополог С. І. Круц, оглянувши в могилі залишки черепа основного небіжчика гробниці, зауважила, що це була людина дуже похилого віку. Коли ж у Києві вона уважно

роздивилася решту кісток кістяка, виявилось, що вони належали людині у розквіті сил. Дослідниці залишалось припустити, що старечі перетворення в черепі небіжчика були зумовлені тривалою хворобою. Отже, як і в Куль-Обі, — знову дивний збіг між портретом на виробі і даними антропологічних матеріалів. Сподіваємось, що подальші відкриття внесуть ясність, чи в Куль-Обі й Товстий Могилі була проста випадковість, чи ми справді маємо на витворах із цих курганів портрети їхніх небіжчиків?

А поки що повернемося знову до пекторалі. Правий майстер центральної сцени сидить на підігнутій лівій нозі. Рукав вбрання він також натягує лівою рукою, а в правій, як і його напарник, тримає довгу голку або шило. Вказівний палець цієї руки відставлено і погляд майстра звернено на колегу, ніби він щось йому вказує. Волосся і борода чоловіка оформлені великими кучерями, обличчя має витягнені пропорції. У виразі обличчя і в поставі відбито незламну волю.

Ліворуч і праворуч від центральної сцени стоять кобили і корови з малятами, за ними вміщено фігури двох юних скіфів, зайнятих доїнням овець. Юнак у правій частині композиції сидить з підібганими під себе ногами позаду вівці і зосереджено доїть її в посудину місцевого вироблення. Обличчя його просте. Підрізане спереду волосся рівними

пасмами спадає з голови. Юнак ліворуч однією рукою тримає амфору, другою збирається заткнути її жмутком трави — саме так, за свідченням стародавніх джерел, єгиптяни зберігали молоко від скисання. На губах юнака сяє легка усмішка. Волосся його, як і волосся скіфа праворуч із центральної сцени, трактоване великими кучерями.

Щойно подібна вівця стоїть ліворуч від дояра.

За вівцями з обох боків композиції — кози з козенятами. Одна з них збирається лягти, друга зводиться. Завершується композиція зображенням птахів, що летять врзнібіч, створюючи враження викінченості задуму і водночас безмежності простору.

Ліплення образів верхнього ярусу сягає вищого рівня пластичності. Око чарують досконалість пропорцій, виняткова краса й природність рухів людей і тварин. Образна мова композиції проста й лаконічна. Легка гра світлотіні на золотій поверхні, підкреслюючи пластику об'ємів, робить фігури живими: здається, в їхніх жилах пульсує кров.

139, 140
Я іще проб'юсь таранно
В світ, задивлений в красу!
Золотою пектораллю
Його небо потрясу!..

Тепер, після тривалого вивчення, можна вже з цілковитою певністю твердити, що пектораль — не довільно орнаментована прикраса, а культова річ певного призначення. Композиція її відбиває космогонічні уявлення скіфів, пов'язані з концепцією трьох сфер світобудови, втілених у трьох поясах витвору (сфера надр землі, астрально-косміч-

на сфера та атмосфера, населена тваринами й людьми). У світлі міфології індоіранської спільності, до якої належали скіфи, ярус зі сценами боротьби тварин можна сприймати як зображення солярного нового року, що припадав на день весняного рівнодення, циклічної зміни явищ природи, відродження її через знищення. Тим часом рослинний

пояс із птахами символізує дерево життя, яке у всіх народів стародавнього світу було ознакою богині матері, родючості й вічності життя. Такий тематичний зв'язок нижніх ярусів дає підстави і в верхньому вбачати не звичайну побутову картинку, а сюжет, сповнений символічного змісту, тим більше, що в композиції він головний.

141—144
*...Окрай балки Хоминої
 Паслись коні гливі...*

Ключем до його розуміння, безперечно, є центральна сцена. Горді обличчя її учасників, широка ритуальна пов'язка на чолі одного з них, врешті спорядження персонажів гори-тами, на яких зображено символічні сцени боротьби героя з чудовиськом, дають підстави вбачати в них не простих майстрів, а представників вищих верств скіфського суспільства. Ця думка підтверджується численними аналогіями з індоіранської міфології, зв'язок з якою багатьох образів скіфського мистецтва добре доведений. Міф про боротьбу героя з чудовиськом у різних варіаціях повторюється у переказах всіх індоіранських народів. У Східному Ірані в день солярного нового року влаштовувалася навіть священна вистава — боротьба героя Траетаони, якого зображав сам цар, з драконом. Перемога царя над чудовиськом символізувала обрання його на царство.

Пошуки аналогій центральній сцені із пекторалі привели нас до золотої чаші кінця II тисячоліття до н. е. із Хасанлу (Іран). Серед сцен в нижньому ярусі її композиції

привертає увагу зображення двох звернених один до одного чоловіків, які, сидячи навпочіпки, тримають за руки й голову третього. На головах у всіх трьох персонажів добре помітні пов'язки, обидві руки головних із них і ліва середнього також перев'язані стрічками. Ї поза, і жести, і поворот основних фігур майже до дрібниць збігаються із

зображенням скіфів на пекторалі. Різницю становить тільки предмет, на який направлено дію основних персонажів: на пекторалі це вбрання, на чаші — людина.

Радянський археолог Г. І. Курочкін, який спеціально вивчав композицію чаші із Хасанлу, вдало пояснив більшість її сюжетів на підставі іранського міфа про богиню

Анахіту та знайшовши їм точні відповідності в Авесті, не зміг дати однозначного трактування описаній сцені. У зв'язку з цим нашу увагу привернули культові сюжети, представлені на численних кам'яних і свинцевих табличках, що походять із Подунав'я. Уперше у вітчизняній літературі до них звернувся видатний дослідник скіфських старожит-

культ перейняв деякі риси інших божеств і був поєднаний з великою богинею.

Зображення на табличках розміщуються в три або чотири яруси. На верхніх із них представлено самих богів у вигляді двох вершників і жіночої фігури між ними (парний Мітра та велика богиня), на нижніх — сцени містичного культу та їх елементи.

145—147
Крізь всі гріхи, крізь всі віки —
Гонитва. Ні кінця, ні краю.
Гудуть стени оддалеки.
Горить зоря — і не згоряє...
Л. Череватенко

ностей початку нашого століття М. І. Ростовцев для трактування культових сцен на північнопричорноморських речах. На його думку, таблички становили собою своєрідні талісмани римських легіонерів Дакії і Паннонії, серед яких внаслідок перебування в Малій Азії став провідним культ Мітри ще до його офіційного визнання 221 р. у Римі. Цей

Усі вони трактуються однозначно і мають велике коло аналогій в зображеннях різних містичних актів.

Серед них привертає увагу композиція, центральна сцена якої за своєю схемою вразно нагадує і сюжет із чаші Хасанлу, і сцену з пекторалі. Двоє чоловіків на ній обома руками розтягують баранячу шкуру,

за якою на плоскому камені навколішках стоїть ще один персонаж. Загальні контури шкури збігаються із обрисами хутряного вбрання пекторалі. Ліворуч від каменя у землю вкопана амфора. За спиною лівого чоловіка з піднесеною до рота рукою стоїть жінка. На кінцях в два яруси розміщено зображення птаха і козла, лева й вівці.

М. І. Ростовцев довів, що описана сцена пов'язана з містеріями — таємними релігійними церемоніями, до участі в яких допускалися тільки посвячені — місти. У фігурі на камені він і вбачає міста, якого жерці закривають або збираються відкрити після посвячення. За аналогією до інших пам'яток, фігура з правицею біля рота мала символі-

148
Перед нами оракули
Гнулись нижче трави.
Ми — володарі Фракії! —
Горді, грізні леви!

зувати містичний, таємний характер сцени.

Спираючись на незмінність культових обрядів протягом століть, добре доведену багатьма дослідниками, гадаємо, що можна говорити про цілковиту співставність трьох залучених сюжетів — пекторалі, чаші із Хасанлу і таблички із Подунав'я. Деякі ж відмінності між ними слід пояснювати насамперед тим, що вони відтворюють різні моменти близьких за своєю суттю культових актів: коли на табличці подано власне сцену посвячення, то на чаші із Хасанлу — його завершення, а на пекторалі — лише підготовку до свята — пошиття ритуального одягу.

Знаменно, що багато деталей описаних композицій знаходять пояснення в елевсінських містеріях Стародавньої Греції, відомих набагато краще, ніж містичні свята інших народів. Перше місце серед таких деталей посідають жрецькі пов'язки. Дореволюційний російський історик В. В. Латишев пише, що під час елевсінських містерій місти, на відзнаку від непосвячених, носили на голові миртовий вінок, а на правій руці і лівій нозі — пов'язки. Можна гадати, що пов'язки на руках усіх трьох персонажів чаші із Хасанлу свідчать про посвячення їх у таїнства.

Про те, що на чаші зображено саме сцену завершення акту посвячення, яка тематично йде за сценою таблички із Подунав'я, свідчить і наявність на голові міста пов'язки або вінка, про який пише В. В. Латишев. Можна стверджувати, що жерці тут не просто тримають міста за голову, а, тримаючи його за руки, одягають на нього вінок, завершуючи цим всю процедуру.

Так само відсутність третього персонажа на пекторалі наводить до думки, що зображена на ній сцена перед сценою із таблички: тут двоє основних персонажів лише готують вбрання для майбутнього свята. Наголосимо, що воно готується із баранячої шкури — саме такі шкури широко вживалися в різних процедурах елевсінських містерій.

Лише культовим характером сцени на пекторалі можна пояснити і оголеність ос-

новних її персонажів. Сучасні дослідники добре довели, що оголеність була зовсім не характерна для естетики речей із північнопричорноморських пам'яток. Навіть там, де на грецьких оригіналах фігури були оголені, при переробленні сюжетів для скіфів античні художники вдягали їх. Тим часом М. І. Ростовцев відзначає, що голизна була обов'язковою в релігії містерій. Серед місцевих скіфських виробів оголені фігури також трапляються тільки на речах культового характеру (кам'яні стели, фігурки на культових наверхниках тощо).

Отже, не розкриваючи конкретного змісту центральної сцени пекторалі, наш екскурс недвозначно засвідчує зображення тут підготовки до тих або тих культових актів. Відтак і сцени доїння овець можуть бути трактовані як заготівля продуктів та напоїв до майбутніх свят, що пов'язує в одне ціле здавалося б розрізнені групи верхнього ярусу.

Релігійний характер святкувань, до яких готуються скіфи на пекторалі, не потребує доведення. Що то мало бути за свято? Відомий англійський дослідник стародавніх культур Дж. Фрезер з цього приводу пише: «Пора року, на яку припадає свято якогось божества, сама по собі дає вказівку про природу цього божества». Підкреслене зображення на верхньому ярусі пекторалі сонмонок з приплодом свідчить, що то мало бути свято пробудження природи і вшанування відтворювальної сили землі. У стародавніх народів воно відзначалося у новорічний день — день весняного рівнодення, що одночасно був і днем символічного обрання на престол царя, котрий втілював у собі, за увяленнями стародавніх, відновлювальні сили природи.

Як бачимо, такий самий новорічний зміст мають і нижні яруси пекторалі. Усе це дає можливість не лише зрозуміти, чому на парадній царській речі поміщено такі, на перший погляд, приземлені побутові сцени, але й трактувати композицію пекторалі як ви-

кінчений трискладовий твір, у якому відбилися релігійно-міфологічні погляди скіфської людності.

Важче пов'язати конкретний зміст майбутнього ритуалу, до якого готуються персонажі верхнього ярусу пекторалі, з котримсь із конкретних скіфських свят. Це могло бути й імітування народин першого героя, і його

шлюб з богинею родючості, що символізував приєднання героя, а відтак і царя, який грав його роль, до вищого світу. З певною часткою вірогідності можна припустити, що цей ритуал мав здійснюватися під час свята, пов'язаного з ушануванням скіфами священних золотих дарів, які, за легендою, впали їм з неба (чаша, ярмо з плугом і сокира).

Відомий радянський скіфознавець М. І. Артамонов свого часу інтерпретував його як весняне землеробське свято, в день якого починався переділ громадської землі. Однак деякі деталі, передані Геродотом, дають підстави вбачати в ньому риси не стільки соціально-економічного, скільки культового свята оновлення природи, пов'язаного з бо-

вілейованості. Б. М. Граков, який уперше звернув увагу на цю обставину, дійшов висновку, що в зазначеному уривку йдеться про ритуальний сон царя-жерця, який у багатьох народів уособлював успішність господарської діяльності того або того колективу. Таке пояснення нам уявляється єдино можливим.

149–151

*Буйно озудина переплелася.
Квіти рожево течуть із озудини.
Світе, оспіваний перепелами,
Жайвором, горлицями, сорокопудами, —
Сляй і слався, наш добрий світе,
Небо своє прихили над нами!..
Ми твої паростки, ми твої діти, —
Будьмо ж не пасинками, а синами!*

жеством родючості. Так, наприклад, Геродот повідомляє, що скіфи вважали, буцім той, хто засне на цьому святі над священними дарами, вже не проживе й року, тому співвітчизники наділяли його такою ділянкою землі, яку він зможе об'їхати за день на коні. М. І. Артамонов залишив без пояснення винятковість цієї людини і причину її при-

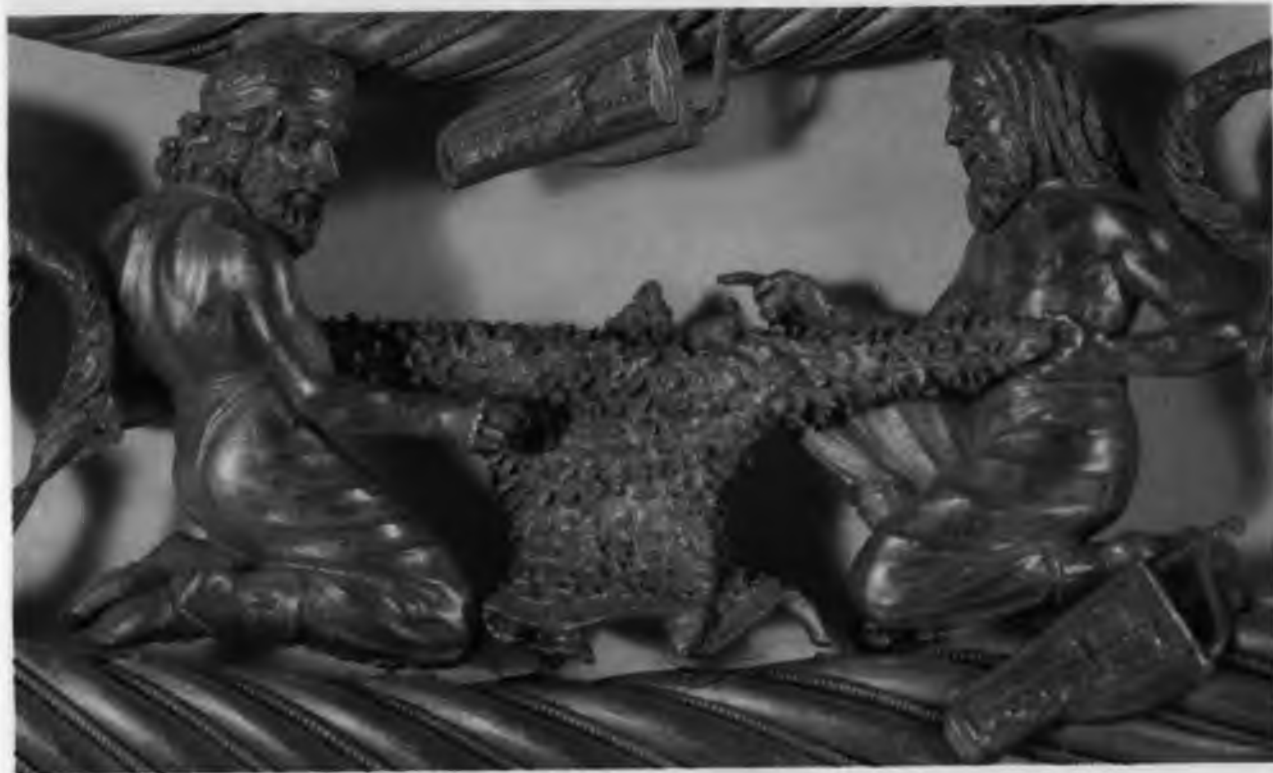
На нашу думку, інформатор Геродота мав на увазі не передбачення природної смерті людини, яка випадково заснула над священним золотом, а визначення терміну ритуального вбивства (найімовірніше, лише символічного) верховного царя-жерця або його заступника у зв'язку з їхнім справжнім або уявним старінням, свідченням якого й була підвищена сонливість. Звичайність подібних ритуальних убивств старих жерців божества родючості відзначається у багатьох народів стародавнього світу. Широку інтерпретацію такого ритуалу запропонував сучасний радянський сходознавець Д. С. Равський. На його думку, сон над священними дарами символізував собою священний шлюб царя не з богинею родючості, а з

божеством вогню. Проте і він не заперечує зв'язку цього ритуалу із весняним святом оновлення природи, яке знаменувало початок нового сонячного циклу і було головним культовим святом року.

Символіка пекторалі цілком відповідає особливостям подібних свят. Як пише В. М. Топоров, «культове свято своєю побу-

протилежних тим, які вважаються нормою для даного колективу, з заперечення наявного статусу... і закінчується відновленням організованого цілого шляхом диференціювання елементів Космосу і Хаосу за допомогою системи протиставлень».

Саме така система протиставлень і відбита в змісті трьох ярусів пекторалі. Безперечно,

довою відтворює ту граничну ситуацію, коли сили Космосу занепали, а сили Хаосу набрали снаги; відбувається фатальний поєдинок «з самого початку», при першому створенні світу; він закінчується перемогою сил Космосу та побудовою нового (але за зразком давнього) світу. Святковий ритуал імітує ці стадії творення. Він починається з дій,

152-154
 Я забував про себе сам:
 Хто я такий, на що я годен.
 Назвіть мене! Я все віддам
 За другий день моїх народин...
 Л. Черватенко

вона мала насамперед космогонічний характер, проте цілком вірогідно припустити, що він доповнювався і етичним підтекстом, зафіксованим у багатьох первісних релігіях. Зокрема, торкаючись процесу елевсінських містерій, В. В. Латишев пише, що після певного кола процедур особи, які посвячувалися в таїнства, «входили в храм, де в гли-

вони справляли таке гнітюче враження, що дехто з них навіть непритомнів. Нарешті жахливі сцени змінювалися світлими, за-спокійливими... Усе це світло і осяйна розкіш так вражали посвячуваних, що вони уявляли собі вічну радість і вічне блаженство, які чекали на тому світі на людей добродесних і посвячених в таїнства». Не-

бокому мороці ночі здійснювали переходи із однієї частини святилища в іншу; час від часу розливалось яскраве світло, воно осявало фігури грізних чудовиськ, лунали моторошні звуки, що вкрай приголомшували посвячуваних. Страшні картини й звуки втілювали в собі страждання, що чекали за гробом на грішників. На людей вразливих

важко помітити, що система християнського пекла і раю своїми коренями сягає цих джерел. Таку систему етичних протиставлень можна прочитати і в триярусній композиції пекторалі.

На сьогодні добре доведено, що образи північнопричорноморської торевики виникли й розвивалися не просто під впли-

вом античного мистецтва, а в безпосередній залежності від *храмової* скульптури, звідки беруть початок не лише загальний дух, але й конкретні принципи постановки окремих фігур. Зважаючи на таку залежність, ми дійшли висновку, що підтрикутні по своїй суті композиції солоського гребеня та пекторалі виникли як наслідування побудовам композицій *фронтонів* античних храмів.

Характерною особливістю фронтонів періоду ранньої класики є незмінне вміщення в центрі композиції збільшеної фігури поверненого в фас божества. Її колосальний зріст порівняно з іншими фігурами фронтона не руйнував художньої цілісності композиції лише внаслідок божественності образу. До того ж за уявленнями стародавніх гре-

ків боги були набагато вищі від людей. Класичним прикладом композицій подібного типу вважаються фронтони храмів Афіни на о. Егіні та Зевса в Олімпії (490 і 456 роки до н. е.).

Уперше цей усталений принцип заповнення центра фронтона композиції було порушено на фронтонах Парфенона (438–342 роки до н. е.), автором яких вважається великий Фідій. Фігуру центрального божества тут замінено двома образами. На схід-

155, 156
*Вийди, вийди, господарю,
 Подивися на обору.
 Корови ти ся потелили,
 По бичечку поприводили...*
 Щедрівка

176

ному фронтоні зображено сцену народження Афіни з голови Зевса, на західному — суперництво Афіни із Посейдоном за владу над Аттикою. В обох випадках фігури центральних божеств розміщено по боках від центру, так що він майже вільний. Для заповнення простору на західному фронтоні використано оливкове дерево Афіни; на східному ж під самим гребенем поміщено невелику фігурку Ніки у леті, яка збирається одягти вінок на голову Афіни. Як відзначає радянський мистецтвознавець Б. Р. Віппер, новаторство фронтонів Парфенона полягало в сміливому руйнуванні тектонічного центру композиції: «І в тому, і в тому випадках перед нами суто живописна ідея, котра могла виникнути лише у фантазії скульптора, що

звик мислити не стільки пластичними об'ємами, скільки контрастами світла і тіні, живописною грою барвистих плям». При цьому фігури центральних богів, як і раніше, виконані ще в збільшеному масштабі, але внаслідок ритмічного наростання драматизму композиції від країв до центру фронтона він сприймається не абстрактним прийомом, а природним наслідком всієї духовної і пластичної ідеї сюжету.

Подальший і останній крок у заповненні центра фронтона композиції пов'язаний уже з періодом пізньої класики. Найбільш виразно він проявився у фронтонах храму Асклепія в Епідаврї (375 р. до н. е.), авторство яких належить Тимофію. З-поміж них краще зберігся західний, що передає сцену

177

157-159

*Вийди, вийди, господарю,
Подивися на кошару:
Всі ти ся вівці покотили,
По баранцеві поприводили.
Всі баранці — на козушки,
А ягнички — на сардачки...*
Щедрівка

Амазомахії. Відмовившись зображати божества і поклавши собі за мету відтворити бій простих смертних, автор для заповнення центра фронтона змушений був обрати кінну фігуру.

Неважко помітити, що композиція соловського гребеня цілком наслідує щойно описану групу з вершником у центрі. Що ж до композиції верхнього ярусу пекторалі, то не можна не помітити її абсолютну залеж-

ність від фронтов Парфенона з їхнім двофігурним центром, і передусім — від східного. Незважаючи на різницю в тематиці, для обох пам'яток однаково характерні спокійність тону, невимушена урівноваженість мас, багатство й повнозвучність художнього вирішення. Така подібність простежується аж до збільшення центральних фігур і заповнення центру живописною деталлю: парфенонівській Ніці на пекторалі якнайкраще відповідає підвишений посередині горит: його розташування в цьому місці аж ніяк не вмотивоване змістом. Те саме стосується і збільшення масштабу центральних фігур. Як і на східному фронтоні Парфенона, на пекторалі воно видається не абстрактним тектонічним прийомом, а наслідком всієї композиційної концепції, хоч і в першому, і в другому випадках формально диктувалося вимогами просторових форм. Самостійність мислення автора пекторалі найбільш виразно проявилася у пластичному вирішенні країв композиції: воно було досягнуте за рахунок добору видів тварин, природні розміри яких зменшуються з віддаленням від центру. При цьому зменшення мас вдало компенсоване збільшенням енергії руху кінцевих фігур, що також цілком відповідає кращим традиціям високої класики.

Водночас не можна не усвідомити надзвичайно близької спільності у тембрі звучання нижнього ярусу пекторалі і західного фронтона Парфенона. На відміну від спокійної розповіді двох попередніх композицій, вираженої суто пластичними засобами, для обох останніх характерний емоційний, піднесений тон, сповнений напруження і драматизму. Природно, що для розкриття основного замислу художники західного фронтона і нижнього ярусу змушені були вдаватися до власне живописних прийомів, урізноманітвивши варіанти рухів, збільшивши їх амплітуди і загальну динаміку. Слова Б. Р. Віппера про те, що «східний фронтон Парфенона більш могутній, сміливий і

160–162
Готуйте сир, інпаку і кумис,
Готуйте душі про добу новітню!..

багатий щодо пластики, тоді як західний живописніший і динамічніший», придатні і для характеристики верхнього та нижнього ярусів пекторалі.

У такому протиставленні змісту зображень на східному і західному фронтоні Парфенона, за словами радянського мистецтвознавця Ю. Д. Колпинського, виявилася антитеза розумної гармонії та стихійного афекта, властива цілій низці творів античного мистецтва періоду високої класики: «Бурхливі рухи і напруження фігур західного фронтону складають із головним, східним, взаємодоповнювальний контраст, що

втілює загальну ідею торжества розуму, волі і кінцевої гармонії».

Точнішого вислову для характеристики художніх особливостей композиції пекторалі знайти важко. І весь її дух, і відзначений вище збіг деталей незаперечно свідчать про те, що пектораль виготовлена під безпосереднім впливом Парфенона самобутнім митцем, який, користуючись зовсім відмінним матеріалом, зміг піднятися до найвищих ідей античного мистецтва. Маючи конкретний космогонічний характер, зміст композиції пекторалі доповнювався продуманим етичним підтекстом, вираженим класичними засобами античності. Усі три плани композиції (космогонічний, етичний та естетичний), накладаючись один на одного, зливаючись між собою і посилюючи один одного, підносять пектораль до рівня твору величного симфонічного звучання і глибокого філософського змісту. Мов у краплі роси, в ній відбився не лише весь блиск, все сяйво скіфського золота, але й висока душа цілого народу.

...Розкопки Товстої Могили наближалися до кінця. Поховання жінки і дитини з бокової гробниці було вирізано монолітами і підготовлено до відправлення в Київ. Наступного дня шахтарі мали розкріплювати могили. Серед ночі я прокинувся в тиші готелю, і мене несподівано охопила туга. Одягнувшись, я вийшов з готелю і пішов сонним містом, потім мовчазним нічним степом туди, де за останні місяці пережив стільки сумнівів і щастя. Могили стояли наглухо забиті щитами. Я відімкнув бокову, і, спустившись униз, просидів у ній кілька годин. Випадково піднявши догори голову, я раптом завмер приголомшений: крізь щілину в дерев'яному щиті в могилу дивилася яскрава одинока зоря — перша з того часу, як дві тисячі триста років тому було засипано могилу! Зачарований, я боявся поворухнутися, щоб зоря випадково не зникла. І тоді я зрозумів, чого так довго шукав для порівняння із пектораллю: звичайно ж, це

був не витвір людської руки, а зірка, що впала із неба й перетворилася на золото, уламок блискавки, диво, що стрічається раз на віку і назавжди робить людину причетною до таємниці. Так і стояв я в ту ніч — осяяний світлом скіфського золота, прони-

заний променем голубої зорі. Плетениці століть проходили переді мною, і здавалося, що на всі докори забитих для похорону слуг, і Опії, і тисяч інших довчасно покладених у землю, цар з Товстої Могили задумливо і суворо відповідав:

Не вб'ють уже ні докір ваш, ні відчай,
І навіть туга мовчки обмине.
Не я вбивав! Убив вас дикий звичай,
Який підтяв, до речі, і мене,—
Не я ж обрав-бо людству шлях війни,
Розмежувавши світ на «ми» й «вони»?..
Усе мене, знання лиш перебуде.
А доля що? — Вона сліпа, німа.
Смертями поколінь сплатили люди,
Щоб зрозуміть, що тут життя — нема.
Всьому свій час, всьому жорстока міра.
Спіраль життя до дивного проста.
У всякій вірі є своя зневіра,
А із невіри — віра пророста.
Напружено, розгвинчено, сталеве
Встає життя, мов істина сама.
Неначе два сталевом'язих леви,
Зійшлись в двобої світло і пільма.
Хто ми? Куди? Що вродить наша нива?
Кінцевої не знаємо мети.
Наш день земний короткий, наче сниво,—
Чи ж смертному безсмертне осягти?
Але тому, що в муках і зневірі
Наш поступ хтось продовжить на землі,—
Не вмерли ми! — лиш відлетіли в ірій,
Неначе вересневі журавлі.
Хтось прийде в світ, збере і зрешетує,
Й посіє знов, і кровію полле.
Ви думаєте, щастя він скуштує?
Він нашу муку до кінця доп'є!
З усіх смертей — святково й нешаблонно,—
З усіх болінь — немов найвищий суд,—
Зійде колись одне єдине слово!
І цього досить. Бо у цьому — суть.

Золота симфонія пекторалі

Грім стихав за долиною,
Зашерхав на глині.
Окрай балки Хоминої
Паслись коні гливі.

Де не візьмуться — грифони! —
Впали, ніби кара!
Та й накинулись на коней,—
Що не кінь, то й пара.

А за північ над степами
Зайнялося світло:
У яру між черепами
Папороть завітла.

Б'ють крильми — жалю немає! —
Ще й ревуть жахливо.
Що один хребет ламає,
Другий б'є в загривок.

Згасло сонце. Морок ночі
Все навкруг поглинув.
Наче сливи, кінські очі
Падали у глину.

II

Світе мій щирий, який ти чистий!
Світе прозорий, який ти гожий!
Хочеться ноги в росу вмочити
І цілувати ув очі рожі.

Світе мій божий, людський, казковий! —
Від повноти аж вгинається обрій.
Чи, може, кінь загубив підкову,
Чи світить місяць к годині добрій.

Буйно огудина переплелася.
Квіти медами течуть із огудини.
Світе, оспіваний перепелами,
Жайвором, горлицями, сорокопудами,—

Сля і слався, наш добрий світе,
Небо своє прихили над нами!
Ми твої паростки, ми твої діти,—
Будьмо ж не пасинками, а синами!

Облишмо чвари: настає наш час.
Заклимо тільки Гестію у свідки.
Сьогодні найсміливіший із нас
Піде шукати папороті квітку.

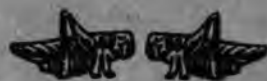
Хай це вбрання із білого руна
Йому в дорозі буде, як молитва.
В грифонах даль, і виє звірина,
А треба йти, бо світу треба світла.

Ревтимо вії, молимо мана,
Ще й рідний брат готритиме сокири.
Постануть стіни і рови без дна,
Та треба йти, бо людям треба миру.

І раптом він до квітки не дійде,
Знеможе, схибить, звабиться, жаднеться.
Шекспір своїх сонетів не складе,
Й Гагарін із орбіти не всміхнеться.

Готуйте ж сир, іппаку і кумис!
Готуйте душі про добу новітню!
Нехай легким обранцю буде спис,—
Він все пройде і принесе ту квітку,—

І зійде сонце! І відступить ніч.
І дощ напоє землю неполиту.
І птиці розлетяться вусібіч,
Любов і мир повідуючи світу.

Післямова

У цій книжці автор зовсім не прагнув всебічно висвітлити скіфську проблему. Він мав на меті лише ввести читача в складний і загадковий скіфський світ, показати його не зовні, а зсередини. Тому так багато місця в книжці відведено видатним скіфським пам'яткам та історії їх дослідження. Читачеві ж, який зацікавиться скіфами глибше, пропонуємо звернутися до спеціальної літератури, короткий список якої додається наприкінці.

У книжці багато йшлося про видатні витвори золотарства із скіфських курганів. Це закономірно, оскільки саме вони найповнішою мірою відбивають як життя і побут кочовиків, так і їхній внутрішній світ. Але автор вважає за необхідне застерегти читача, що питання про походження та розвиток цих витворів становить самостійну проблему.

На береги Чорного моря скіфи принесли свою культуру та оригінальне мистецтво, яке в науці набуло назви скіфського звіриного стилю. Торгове, економічне та політичне спілкування їх зі стародавніми греками поступово призводить до того, що більш передове грецьке виробництво починає витісняти власне скіфське. М. І. Ростовцев писав: «Починаючи з кінця IV ст. до н. е. і аж, імо-

вірно, до кінця III або навіть до початку II ст. до н. е., степи нашого півдня набувають зовсім іншого аспекту, ніж той, котрий так майстерно накидав перед нами Геродот». Незважаючи на деякі хиби у датуванні, ця фраза надзвичайно точно відбиває суть подій.

Справді, з кінця V — початку IV ст. до н. е. Скіфію буквально наводнюють вироби античних майстрів, рукам яких, безперечно, належать і описані в нашій книжці шедеври. Той самий М. І. Ростовцев говорить, що ці витвори і за своєю формою, і за змістом «були явно розраховані на збут в степах південної Росії. Не тільки сюжети зображених на них сцен, але й орнаментальне оздоблення багатьох з них в душі архаїзуючого іонізму, свідчать про те, що майстри, які їх виготовляли, чудово знали побут, релігію, соціальний лад та емаки тих, на кого вони працювали. Де жили й де працювали ці майстри, це поки визначенню не підлягає, але стиль речей яскраво і недвозначно говорить про те, в яких традиціях і навичках ці майстри зросли і виховались».

Так, саме завдяки взаємопроникненню скіфських і грецьких традицій у Північному

186

163-165

*Зупинися, богине! —
Вигинається пруг.
Човен місяця плине
Крізь завітчаний луг.*

*Зерні дивна мережка —
Наче зорі з Ковша.
Часе мій, — обережно!
То співає душа...*

Причорномор'ї в V—IV ст. до н. е. складається оригінальне мистецтво, яке з усіма підставами можна називати або скіфо-античним або греко-скіфським. Більшість учених зараз схиляється до думки, що всі його вироби створювалися греками в північнопричорноморських колоніях, насамперед на Боспорі. Разом з тим уже неодноразово висувалося припущення про можливість участі у виготовленні окремих категорій речей у античних майстернях і вихідців із варварського середовища, що пройшли школу грецького мистецтва і виробництва. Втілене у кращих витворах золотарства із скіфських курганів знання художником щонайменших подробиць скіфського життя і побуту, більше того, — філософських підвалин скіфської людності, — дає можливість поставити це питання у всій його повноті. Для його розв'язання потрібен глибокий науковий аналіз усіх мистецьких витворів V—III ст. до н. е. Проте коли навіть буде остаточно доведено, що подібні витвори належать тільки грекам, це ніякою мірою не зможе принизити високих естетичних ідеалів степовиків, здатних замовити, а потім і належно поцінувати такі шедеври людського генія, як пектораль та речі, близькі до неї. Що ж до майстрів, які їх виготовляли, то греками вони були лише за походженням, душею ж давно вже стали скіфами.

Розв'язання і цієї, і багатьох інших проблем скіфської історії та культури потребують нових пошуків, нових знахідок. Чи можливі вони в принципі? І взагалі, в якому стані перебуває наше скіфське археологічне «господарство», які чекають на нього перспективи?

Кургани, кургани, кургани... За п'ять тисяч років з часу спорудження першого з них їх звелося по степу, мов печериць, і кожний ховає під собою свою таємницю. Мав рацію А. П. Чехов, коли казав, що в курганах — вічність самого степу. Проте його твердження: «пройде ще тисяча літ, а вони все стоять, як стояли», — потребує уточнення.

187

Про дослідження степових могил ми вже говорили. Але з заселенням Причорномор'я після приєднання його наприкінці XVIII ст. до Російської імперії багато курганів починає швидко руйнуватися. Один із найосвіченіших людей свого часу, невтомний і вдумливий дослідник старожитностей Г. Л. Скадовський 1897 р. писав: «Простоявши століття і тисячоліття на цілих степах недоторканими, за останнє століття під впливом швидкого заселення краю і щорічного збільшення заорювання вони (кургани.— Б. М.) швидко зменшуються за розмірами і так само швидко знищуються на наших очах під впливом дії плуга, як швидко тане зимовий сніг від теплого весняного вітру. Кургани, що зникають, становлять більшість

(підкреслення наше.— Б. М.) наших курганів; незабаром вони зникнуть з обличчя землі, і наука назавжди втратить в них матеріал для своїх досліджень і висновків».

Зауважте — це говорилося наприкінці минулого століття, всього через сто років після початку заселення Причорномор'я, у злиденній царській Росії, яка не знала інших сільськогосподарських знарядь крім примітивного плуга. І якщо вже тоді «більшість наших курганів» сгановили кургани, що зникають, то сьогодні, дивлячись правді в очі, треба із сумом зізнатися, що більшість наших курганів — це кургани, які зникли. Впровадження в сільське господарство потужної сучасної техніки поставило кургани в катастрофічне становище. Лише найбільш

166

*У степу могила
З вітром говорила:
Повій, вітре буйнесенький,
Щоб я не чорніла...*
Народна пісня

167

*Хто прийме нашу ненасить?
Хто нас незмінністю карає?
Гудуть степи. Зоря горить.
Мчимо. І ні кінця, ні краю...*
Л. Череватенко

круті із них поки що обходить плуг, переважна ж більшість насипів зовсім зруйнована,— тільки досвідчений археолог за світлою плямою на ріллі іноді може визначити, що тут колись стояла могила.

Але на все свій час. Багато десятиліть підряд наша країна зводилась, воювала, відбудовувалась, людям потрібен був хліб, залізо, дороги. Було тоді здебільшого не до курганів. Однак навіть у ті нелегкі роки партія і уряд думали про них. Не будемо перелічувати тут десятки документів, які приймала радянська держава, щоб захистити і зберегти наші пам'ятки історії і культури. Але не можна без щему у серці не згадати, що саме по найстрашнішій у світі війні, по хвилі голодних пововенних років уряд СРСР 1948 р. затвердив положення про охорону пам'яток історії і культури, за яким жодна могила, жодне стародавнє поселення не могли бути зруйновані: господарства, яким заважала та або та пам'ятка, мали фінансувати поперед-

не її дослідження. Особливо поліпшилася справа охорони археологічних пам'яток із створенням Товариства охорони пам'яток історії і культури. Включення пункту про охорону історичних пам'яток в Конституцію СРСР, затвердження законів про охорону пам'яток історії та культури Верховною Радою СРСР та Верховною Радою УРСР — свідчення неухильного піклування Комуністичної партії і Радянської держави про збереження наших археологічних скарбів. Такого розмаху справи охорони археологічних пам'яток ще не знала світова практика. Товариством охорони пам'яток історії і культури УРСР взято на облік і передано під охорону державі тисячі курганів, за долю яких можна тепер не турбуватися: жоден з них не буде зруйнований без дослідження. Проте роботи тут ще багато. Як і раніше, перебувають під загрозою знищення могили під вже розораними курганами, поселення і безкурганні могильники. Взяти їх на облік практично немає ніякої можливості. Тому особливого значення у справі їх збереження набуває особиста моральна відповідальність, загальна культура і обізнаність із археологією тих господарників, на землях яких розташовані такі археологічні пам'ятки. У зв'язку з цим пропаганда і поширення археологічних знань має набрати державної ваги.

На часі й питання про реконструкцію досліджених пам'яток — адже вони — невід'ємна частина нашого історичного ландшафту. Степ не може залишатися рівним, як стіл. Там, де це не заважає господарюванню, досліджені кургани слід знову насипати, а ті з них, в яких виявлено видатні поховання, перетворювати на музеї. Це наш священний обов'язок перед прийдешніми поколіннями: ми не маємо права знищувати те, що створено руками наших пращурів. Тому найбільшу мою гордість становить не знахідка пекторалі, а відновлення після дослідження насипу скіфського царського кургану поблизу станції Жовтокам'янки на Апостолівщині. То була перша такого типу спроба.

Після цього довгого, але необхідного вступу можна знову повернутися до поставленого питання. Незважаючи на всі розкопки і руйнування, ми все ще настільки багаті, що навіть не знаємо ліку своїм багатством: жодна людина не може сказати сьогодні, скільки стоїть на Україні курганів. Та якщо не взятися вчасно рахувати, то можна дожитися й до часів, коли взагалі рахувати буде нічого. До речі, таке лихо вже сталося в деяких західноєвропейських країнах. Зокрема, в Англії і Швеції для поновлення історичного ландшафту почали знову насипати кургани.

На Україні в зонах новобудов тепер щорічно розкопується в середньому 200—300 курганів. Багато це чи мало? Гадаю, що коли ці цифри навіть потроїти, могил ще вистачить багатьом і багатьом поколінням археологів.

Інша справа — кургани скіфської знаті, так звані царські. Кожному зрозуміло, що кількість їх не може бути невичерпною. За всю історію розкопано понад 20 таких могил і нині дедалі важче й важче знаходити їх у степу. У всякому разі авторів цих рядків на території Дніпропетровщини відомо лише чотири скіфські кургани заввишки понад 7 метрів. Не думаю, що набагато більше їх і в інших «скіфських» областях — Запорізькій, Херсонській, Донецькій, частково Миколаївській. Що ж до курганів, які можна з більшою чи меншою певністю пов'язати із царями Скіфії, то їх взагалі було п'ять. Чотири з них розкопані за дожовтневого періоду. Це Чортомлик, Солоха, Олександрополь та Огуз. П'ятий ще стоїть — Гегелина, або Нечайова Могила на Нікопольщині. Це — небо Скіфії, її останній мамонт, право на дослідження якого має дістати лише те покоління, котре зможе не тільки досконально дослідити його, але й до найменшої дрібниці поновити. Народ, який залишив нам культуру пекторалі, гідний того. Ми ж сьогодні багату чого ще не вміємо, щоб братися за таку справу.

Але і нашому, і найближчим наступним поколінням на ниві розкопок курганів скіфської знаті роботи ще досить. По-перше, ми маємо принаймні з десяток курганів типу Гайманової і Товстої Могили, не кажучи вже про кількість курганів, подібних до Мелітопольського, а тим більше до Хоминої Могили. По-друге, нам необхідно докопати, вірніше, розкопати заново досліджені за до революційного часу скіфські могили, — адже

всі вони розкопані тільки частково. Це і Чортомлик, і Солоха, і Огуз, і Куль-Оба. і кільканадцять дещо менших курганів.

Отже, роботи ще багато. Вона регулярно здійснюється і здійснюватиметься Інститутом археології АН УРСР. І поки читач читатиме цю книжку, світ, можливо, облетить нова звістка про відкриття скіфських старожитностей, які здивують людство мистецьким багатством та оригінальністю.

Прошли шляхами ураганими,
Звели із попелу життя.
А степ все світиться курганами
Й не дозволяє забуття.

І в незатишному сім світі
Тим на землі щасливий я,
Що в золотому верховітті
Зоря лишилася й моя.

Люблю тебе, гіркий мій степе,
Солончаки та полини!
Як раптом зможу жить без тебе,
Мене навіки проклени.

Понад громами і органами
Новий заходить буревій.
А ти зориш мені курганами,
Як тиха ласка із-під вії.

Список ілюстрацій

- 1, 2. Кіммерійські стріли, вудила і псалії. Бронза. VIII–VII ст. до н. е. Зольний курган в Криму. Розкопки А. О. Щепинського. АМ АН УРСР.
3. Кіммерійська вуздечкова бляха. Кістка. VIII–VII ст. до н. е. Зольний курган в Криму. Розкопки А. О. Щепинського. АМ АН УРСР.
4. Сокира. Бронза. V ст. до н. е. Курган поблизу с. Львове Херсонської обл. Розкопки А. І. Кубишева. ІА АН УРСР.
5. Наконечники списів, дротиків та ключець. Залізо. IV ст. до н. е. Кургани Херсонської обл. Розкопки А. І. Кубишева. ІА АН УРСР.
6. Окуття руків'я та піхов меча. Золото. Кінець VII ст. до н. е. Лита Могила на Кіровоградщині. Розкопки О. П. Мельгунова. Держ. Ермітаж.
7. Мечі. Залізо та бронза. VII–VI ст. до н. е. Кургани поблизу сіл Томашівки, Гамарні, Бересняги та міст Канева і Чигирин Черкаської обл. Розкопки О. О. Бобринського. ДІМ УРСР.
8. Вістря для стріл. Бронза, кістка. VII–IV ст. до н. е. Черкаська обл. Випадкові знахідки та розкопки О. О. Бобринського. ДІМ УРСР.
9. Шолом. Бронза. IV ст. до н. е. Курган в урочищі Галушине поблизу с. Пастирського Черкаської обл. Розкопки В. В. Хвойки. ДІМ УРСР.
10. Навершник. Бронза. V ст. до н. е. Курган № 2 біля Ульського аула на Кубані. Розкопки М. І. Веселовського. Держ. Ермітаж.
11. Монета царя Атея. Бронза. IV ст. до н. е. Випадкова знахідка. ДІМ СРСР.
12. Казан. Бронза. IV ст. до н. е. с. Осокорівка Херсонської обл. Випадкова знахідка. ДІМ УРСР.
13. Кінський налобник. Золото. IV ст. до н. е. Курган Велика Цимбалка поблизу с. Великої Білозірки Запорізької обл. Розкопки І. Є. Забеліна. Держ. Ермітаж.
14. Ідол. Камінь. V–IV ст. до н. е. Курган поблизу с. Нововасилівки Миколаївської обл. Розкопки О. Г. Шапошникової. ІА АН УРСР.
15. Навершник із зображенням Папая. Бронза. IV ст. до н. е. Урочище Лиса Гора в Дніпропетровській обл. Випадкова знахідка. ДІМ УРСР.
16. Гідрія. Бронза. V ст. до н. е. с. Пішане Черкаської обл. Розкопки О. Д. Ганіної. МІК УРСР.
17. Навершник. Бронза. V ст. до н. е. Курган поблизу с. Зашити Кіровоградської обл. Розкопки Н. М. Бокій. Кіровоградський краєзнавчий музей.
18. Вуздечкова бляха. Бронза. V ст. до н. е. Курган поблизу с. Жовнина Черкаської обл. Знахідка П. А. Горішнього. ІА АН УРСР.
19. Верхня частина окуття сагайдака. Золото. V ст. до н. е. Курган поблизу с. Іллічевого в Криму. Знахідка О. М. Лєскова. МІК УРСР.
20. Наконечник шийної гривні. Золото, емаль. Рубіж V–IV ст. до н. е. Курган № 5 поблизу с. Архангельської Слободи Херсонської обл. Розкопки О. М. Лєскова. МІК УРСР.
21. Люстерко. Бронза. VI ст. до н. е. Курган поблизу с. Ганнівки Миколаївської обл. Випадкова знахідка. Держ. Ермітаж.
22. Група Завадських Моги́л, м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл.
23. Курган Драна Кохта (Жовтокам'янка) до розкопок, ст. Жовтокам'янка Дніпропетровської обл.
24. Поховання воїна. Курган поблизу с. Новорозанівки Миколаївської обл. V ст. до н. е. Розкопки О. Г. Шапошникової.
25. Платівка від наголовного вбрання. Золото. IV ст. до н. е. Курган Карагодеуаш на Кубані. Розкопки О. Лаппо-Данилевського. Держ. Ермітаж.

26. Бляха від кінської зброї. Золото. IV ст. до н. е. Курган поблизу с. Гюнівки Запорізької обл. Розкопки В. В. Отрошенка. МІК УРСР.
27. Начільна платівка від наголовного вбрання. Золото. IV ст. до н. е. Курган поблизу с. Сахнівки Черкаської обл. Розкопки В. Є. Гезе. МІК УРСР.
28. Окуття дерев'яної чаші. Золото. V ст. до н. е. Курган Баби поблизу м. Апостолового Дніпропетровської обл. Розкопки Д. І. Яворницького. Держ. Ермітаж.
29. Окуття дерев'яної чаші. Золото. V ст. до н. е. Перша Завадська могила поблизу м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл. Розкопки Б. М. Мозолєвського. МІК УРСР.
30. Дерев'яні чаші із золотим окуттям (реконструкція). V ст. до н. е. Перша Завадська могила поблизу м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл. Розкопки Б. М. Мозолєвського. МІК УРСР.
31. Окуття дерев'яної чаші. Золото. V ст. до н. е. Перша Завадська могила поблизу м. Орджонікідзе Дніпропетровської області. Розкопки Б. М. Мозолєвського. МІК УРСР.
32. Окуття дерев'яної чаші. Золото. V ст. до н. е. Перша Завадська могила поблизу м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл. Розкопки Б. М. Мозолєвського. МІК УРСР.
33. Ручка грецького кратера із зображенням Горго́ни. Бронза. VI ст. до н. е. Курган Мартоноша на Кіровоградщині. Випадкова знахідка. Держ. Ермітаж.
34. План склепу Куль-Оби. IV ст. до н. е. Розкопки П. Дюбрюкса:
I — вхід; II — поховання чоловіка; III — додаткове відділення в саркофазі чоловіка; IV — поховання жінки; V — поховання слуги; VI — жертвна їжа; VII — списи; VIII — посуда.
35. Кінці шийної гривні. Золото. IV ст. до н. е. Куль-Оба. Розкопки П. Дюбрюкса. Держ. Ермітаж.
36. Браслет. Золото. IV ст. до н. е. Куль-Оба. Розкопки П. Дюбрюкса. Держ. Ермітаж.
37. Точило. Камінь, золото. IV ст. до н. е. Куль-Оба. Розкопки П. Дюбрюкса. Держ. Ермітаж.
38. Люстерко. Бронза, золото. IV ст. до н. е. Куль-Оба. Розкопки П. Дюбрюкса. Держ. Ермітаж.
39. Сережка. Золото, емаль. IV ст. до н. е. Куль-Оба. Розкопки П. Дюбрюкса. Держ. Ермітаж.
- 40, 41. Келих, фрагменти. Електр. IV ст. до н. е. Куль-Оба. Розкопки П. Дюбрюкса. Держ. Ермітаж.
42. Келих. Срібло. IV ст. до н. е. Куль-Оба. Розкопки П. Дюбрюкса. Держ. Ермітаж.
43. Ритон. Срібло. IV ст. до н. е. Куль-Оба. Розкопки П. Дюбрюкса. Держ. Ермітаж.
44. Платівка від вбрання. Золото. IV ст. до н. е. Куль-Оба. Розкопки П. Дюбрюкса. Держ. Ермітаж.
45. Платівка від вбрання. Золото. IV ст. до н. е. Куль-Оба. Розкопки П. Дюбрюкса. Держ. Ермітаж.
- 46 — 48. Платівки від вбрання. Золото. IV ст. до н. е. Куль-Оба. Розкопки П. Дюбрюкса. Держ. Ермітаж.
49. Рельєфна платівка. Золото. IV ст. до н. е. Куль-Оба. Розкопки П. Дюбрюкса. Держ. Ермітаж.
50. І. Є. Забелін.
51. Схема розміщення поховальних споруд у Чортомлику. IV ст. до н. е. Розкопки І. Є. Забеліна:
I — центральна гробниця; II — бокова гробниця; III — кінські могили; IV — поховання конюхів; V — грабіжницький лаз.
52. Обшивка наголовного вбрання (реконструкція). Золото. IV ст. до н. е. Чортомлик. Розкопки І. Є. Забеліна. Держ. Ермітаж.
53. Вбрання цариці із північно-західної камери (реконструкція). Золото, бронза. IV ст. до н. е. Чортомлик. Розкопки І. Є. Забеліна. Держ. Ермітаж.
54. Шийна гривня. Золото. IV ст. до н. е. Чортомлик. Розкопки І. Є. Забеліна. Держ. Ермітаж.
55. Амфора. Срібло, золото. IV ст. до н. е. Чортомлик. Розкопки І. Є. Забеліна. Держ. Ермітаж.
- 56 — 60. Деталі амфори з Чортомлика.
61. Таця (деталь). Срібло. IV ст. до н. е. Чортомлик. Розкопки І. Є. Забеліна. Держ. Ермітаж.
- 62, 63. Окуття піхов меча. Золото. IV ст. до н. е. Чортомлик. Розкопки І. Є. Забеліна. Держ. Ермітаж.
64. Руків'я мечів. Залізо, золото. IV ст. до н. е. Чортомлик. Розкопки І. Є. Забеліна. Держ. Ермітаж.
65. М. І. Веселовський та О. О. Бобринський під час розкопок Солохи.

66. План бокової гробниці Солоха:
I — вхідна яма; II — стінка із сирцевої глини посеред дромосу; III — камера з основним похованням; IV, V — поховання слуг; VI, VII — господарські ніші.
67. Окуття піхов меча. Золото. IV ст. до н. е. Солоха. Розкопки М. І. Веселовського. Держ. Ермітаж.
68. Булава. Бронза. IV ст. до н. е. Солоха. Розкопки М. І. Веселовського. Держ. Ермітаж.
69. Окуття горита (деталь). Срібло. IV ст. до н. е. Солоха. Розкопки М. І. Веселовського. Держ. Ермітаж.
70. Фіала. Золото. IV ст. до н. е. Солоха. Розкопки М. І. Веселовського. Держ. Ермітаж.
71. Чаша. Срібло з позолотою. IV ст. до н. е. Солоха. Розкопки М. І. Веселовського. Держ. Ермітаж.
- 72, 73. Гребінь. Золото. IV ст. до н. е. Солоха. Розкопки М. І. Веселовського. Держ. Ермітаж.
74. Загальний план Мелітопольського кургану. IV ст. до н. е. Розкопки О. І. Тереножкіна:
I — центральна гробниця; II — бокова гробниця; III — поховання коней; IV — межі вимощення з шарів морської трави над центральною могилою.
75. Закріплена гробниця. Мелітополь. Розкопки О. І. Тереножкіна.
76. Під час розкопок Мелітопольського кургану.
77. Фрагмент поховання жінки. Кістки, золото. IV ст. до н. е. Мелітополь. Розкопки О. І. Тереножкіна. МІК УРСР.
78. Речі в схованці. Золото, бронза. IV ст. до н. е. Мелітополь. Розкопки О. І. Тереножкіна.
- 79, 80. Моноліти з рештками ніг жінки. Кістки, золото. IV ст. до н. е. Мелітополь. Розкопки О. І. Тереножкіна. МІК УРСР.
81. Платівки від пояса зі схованки. Золото. IV ст. до н. е. Мелітополь. Розкопки О. І. Тереножкіна. МІК УРСР.
82. Розчищення амфор у дромосі. Мелітополь. Розкопки О. І. Тереножкіна.
83. Вістря стріл у схованці. Бронза. IV ст. до н. е. Мелітополь. Розкопки О. І. Тереножкіна. ДІМ УРСР.
84. Окуття горита. Золото. IV ст. до н. е. Мелітополь. Розкопки О. І. Тереножкіна. МІК УРСР.
85. Розчищення скіфської могили над кар'єром, м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл. Розкопки Б. М. Мозолевського.
86. План бокової гробниці в кургані № 4 поблизу Страшної Могили. IV ст. до н. е., м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл. Розкопки О. І. Тереножкіна:
I — вхідна яма; II — залізна сковорідка; III — бронзовий казан; IV — залишки жертвовної їжі; V — поховання чоловіка; VI — поховання жінки.
87. Над похованням доби бронзи у дерев'яній колоді.
88. Намисто. Срібло, паста. IV ст. до н. е. Курган № 4 поблизу Страшної Могили. Розкопки О. І. Тереножкіна. МІК УРСР.
89. Скроневі підвіски. Золото, емаль. IV ст. до н. е. Трибратній курган поблизу м. Керчі в Криму. Розкопки Д. С. Кириліна та С. С. Безсонової. МІК УРСР.
90. Вбрання жінки (реконструкція). Золото. IV ст. до н. е. Курган поблизу с. Новосілок Вінницької обл. Розкопки А. Бидловського. МІК УРСР.
91. Скронева підвіска (фрагмент). Золото. IV ст. до н. е. Курган поблизу с. Новосілок Вінницької обл. Розкопки А. Бидловського. МІК УРСР.
- 92, 93. Перстень. Золото. IV ст. до н. е. Денисова Могила поблизу м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл. Розкопки Б. М. Мозолевського. МІК УРСР.
94. Браслети. Золото, емаль. IV ст. до н. е. Трибратній курган поблизу м. Керчі. Розкопки Д. С. Кириліна та С. С. Безсонової. МІК УРСР.
95. Гайманова Могила до розкопок, с. Балки Запорізької обл.
96. Колесо (реконструкція). Гіпс, залізо. IV ст. до н. е. Гайманова Могила. Розкопки В. І. Бідзілі. ІА АН УРСР.
97. Господарська ніша в північній гробниці Гайманової Могили. IV ст. до н. е. Розкопки В. І. Бідзілі. Мал. Г. С. Ковпаненка.
98. Окуття невідомої речі (фрагмент). Золото. IV ст. до н. е. Гайманова Могила. Розкопки В. І. Бідзілі. МІК УРСР.
99. О. І. Тереножкін над розчищенням схованки в північній гробниці Гайманової Могили.
100. Коштовний посуд у схованці північної гробниці Гайманової Могили. IV ст. до н. е. Розкопки В. І. Бідзілі.
101. Набір посуду зі схованки. Срібло, золото. IV ст. до н. е. Гайманова Могила. Розкопки В. І. Бідзілі. МІК УРСР.
102. Наконечник ритона. Золото. IV ст. до н. е. Гайманова Могила. Розкопки В. І. Бідзілі. МІК УРСР.
103. Чаша із зображенням скіфів. Срібло з позолотою. IV ст. до н. е. Гайманова Могила. Розкопки В. І. Бідзілі. МІК УРСР.
- 104, 105. Деталі чаші із зображенням скіфів з Гайманової Могили.
106. Учасники розкопок Гайманової Могили над опрацюванням знахідок. 1969 р.
107. Келих із зображенням скіфів. Срібло. IV ст. до н. е. Часті Кургани під Воронежем. Розкопки М. Ю. Макаренка. Держ. Ермітаж.
108. Панорама розкопу Гайманової Могили. 1970 р. Розкопки В. І. Бідзілі.
- 109, 110. Оздоблення люстерка. Кістка. IV ст. до н. е. Гайманова Могила. Розкопки В. І. Бідзілі. МІК УРСР.
111. Навершник. Бронза. IV ст. до н. е. Гайманова Могила. Розкопки В. І. Бідзілі. ІА АН УРСР.
112. Набір вуздечкових прикрас. Срібло. Кінець IV ст. до н. е. Хомина Могила. Розкопки Б. М. Мозолевського. МІК УРСР.
113. Реконструкція вуздечки зі срібним набором із Хоминої Могили.
114. Реконструкція вуздечки з позолоченим набором із Хоминої Могили.
115. Набір вуздечкових прикрас. Срібло з позолотою. Кінець IV ст. до н. е. Хомина Могила. Розкопки Б. М. Мозолевського. МІК УРСР.
116. Кінський нахрапник. Срібло з позолотою. Кінець IV ст. до н. е. Хомина Могила. Розкопки Б. М. Мозолевського. МІК УРСР.
117. Ручка дерев'яної чаші у вигляді дикого кабана. Золото, срібло. Кінець IV ст. до н. е. Хомина Могила. Розкопки Б. М. Мозолевського. МІК УРСР.
118. Посуд для вина. Срібло. IV ст. до н. е. Хомина Могила. Розкопки Б. М. Мозолевського. МІК УРСР.
119. Товста Могила на початку розкопок, м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл.
120. Г. Л. Середа і Б. М. Мозолевський під час розкопок Товстої Могили.
121. Загальний план Товстої Могили. IV ст. до н. е. Розкопки Б. М. Мозолевського:
I — центральна гробниця; II — грабіжницький лаз; III — бокова гробниця; IV-VIII — кінські могили і поховання конюхів; IX — майданчик, де відбувалась тризна; X — рив; XI — кам'яний кромлех навколо центральної гробниці.
122. Процес розкопування центральної гробниці Товстої Могили.
- 123, 124. Навершники. Бронза. IV ст. до н. е. Товста Могила. Розкопки Б. М. Мозолевського. МІК УРСР.
125. План бокової гробниці Товстої Могили. IV ст. до н. е. Розкопки Б. М. Мозолевського:
I — первісна вхідна яма; II — вторинний вхід до могили; III — камера з похованням дівчинки-служниці; IV — основна поховальна камера; V — господарська ніша; 1 — поховання жінки; 2 — поховання дитини; 3-5 — поховання слуг; 6 — залишки коліс від катафалків.
126. Основна частина бокової гробниці Товстої Могили. IV ст. до н. е. Розкопки Б. М. Мозолевського.
127. Розчищення кістяка слуги на вході до бокової гробниці Товстої Могили.
128. Фрагмент поховання жінки в боковій гробниці Товстої Могили. IV ст. до н. е. Розкопки Б. М. Мозолевського.
129. Наголовне вбрання жінки (реконструкція). Золото. IV ст. до н. е. Товста Могила. Розкопки Б. М. Мозолевського. МІК УРСР.
130. Скроневі підвіски. Золото. IV ст. до н. е. Товста Могила. Розкопки Б. М. Мозолевського. МІК УРСР.
131. Шийна гривня. Золото. IV ст. до н. е. Товста Могила. Розкопки Б. М. Мозолевського. МІК УРСР.
132. Нашивні бляшки від вбрання та намистина. Золото. IV ст. до н. е. Товста Могила. Розкопки Б. М. Мозолевського. МІК УРСР.
133. Поховання дитини в боковій гробниці Товстої Могили. IV ст. до н. е. Розкопки Б. М. Мозолевського.
134. Кінські нащічники. Золото. IV ст. до н. е. Товста Могила. Розкопки Б. М. Мозолевського. МІК УРСР.
135. Обладнання центральної гробниці Товстої Могили під час розкопок.
136. Золоті знахідки в дромосі центральної гробниці Товстої Могили. IV ст. до н. е. Розкопки Б. М. Мозолевського.
137. Кухонне начиння. Бронза. IV ст. до н. е. Товста Могила. Розкопки Б. М. Мозолевського. МІК УРСР.
138. Окуття піхов меча. Золото. IV ст. до н. е. Товста Могила. Розкопки Б. М. Мозолевського. МІК УРСР.

139. Учасники розкопок над пектораллю в дромосі центральної гробниці Товстої Могили. 21 червня 1971 р.
140. Пектораль. Золото. IV ст. до н. е. Товста Могила. Розкопки Б. М. Мозолецького. МІК УРСР.
- 141 — 162. Фрагменти пекторалі з Товстої Могили.
163. — 165. Сержка. Золото, емаль. IV ст. до н. е. Курган в м. Феодосії. Випадкова знахідка. Держ. Ермітаж.
166. Нечайова Могила, с. Лукіївка Дніпропетровської обл.
167. Курган Драна Кохта (Жовтокам'янка), ст. Жовтокам'янка Дніпропетровської обл. Реконструкція Б. М. Мозолецького.

Список скорочень

АМ АН УРСР	— Археологічний музей Академії наук УРСР
ДІМ СРСР	— Державний історичний музей СРСР, м. Москва
ДІМ УРСР	— Державний історичний музей УРСР, м. Київ
ІА АН УРСР	— Інститут археології Академії наук УРСР
МІК УРСР	— Музей історичних коштовностей УРСР, м. Київ

Короткий список рекомендованої літератури

Писемні джерела

- Геродот.* История в девяти книгах.— Л.: Наука, 1972.— 600 с.
- Латышев В. В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе.— Вестн. древней истории, 1947, № 1—4; 1948, № 1—4.

Праці з загальних питань

- Абаев В. И.* Скифо-европейские изоглоссы.— М.: Наука, 1965.— 450 с.
- Брашинский И. Б.* Сокровища скифских царей.— М.: Наука, 1967.— 128 с.
- Брашинский И. Б.* В поисках скифских сокровищ.— М.: Наука, 1979 — 143 с.
- Граков Б. Н.* Скифы.— М.: Изд-во Московск. ун-та, 1971.— 168 с.
- Ильинская В. А.* Скифы днепровского лесостепного Левобережья.— Киев: Наук. думка, 1968.— 268 с.
- Мелюкова А. И.* Вооружение скифов.— Свод археологических источников, вып. Д1—4. М.: Наука, 1964.— 91 с., 23 табл.
- Онайко Н. А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э.— Свод археологических источников, вып. Д1—27. М.: Наука, 1966.— 124 с.
- Онайко Н. А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—III вв. до н. э.— Свод археологических источников, вып. Д1—27.— М.: Наука, 1970.— 216 с.
- Петренко В. Г.* Украшения Скифии VII—III вв. до н. э.— Свод археологических источников, вып. Д4—5.— М.: Наука, 1978.— 144 с.
- Раевский Д. С.* Очерки идеологии скифо-сакских племен.— М.: Наука, 1977.— 216 с.
- Ростовцев М. И.* Скифия и Боспор.— Л., 1925.— 621 с.
- Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии.*— М.: Наука, 1976.— 272 с.
- Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа (текст М. И. Артамонова).*— Прага; Ленинград: Артия, 1966.— 120 с.
- Тереножкин О. І., Іллінська В. А.* Скіфський період.— В кн.: Археологія Української РСР, т. II.— К.: Наук. думка, 1971, с. 8—184.
- Черненко Е. В.* Скифский доспех.— Киев: Наук. думка, 1968.— 192 с.

Основні публікації матеріалів пам'яток, описаних у тексті

Гайманова Могила

- Бідзіля В. І.* Дослідження Гайманової Могили.— Археологія, 1. К., 1971, с. 44—56; *Бідзіля В. І., Мозолецький Б. М.* Розкопки Гайманової Могили в 1969 р.— Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. К.: Наук. думка, 1972, вип. 4, с. 118—122; *Тереножкин А. И., Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н.* Скифский курганный могильник Гайманово Поле.— В кн.: Скифы и сарматы. Киев: Наук. думка, 1977, с. 152—199.

Група Страшної Могили

- Тереножкин А. И., Ильинская В. А., Черненко Е. В., Мозолевский Б. Н.* Скифские курганы Никопольщины.— В кн.: Скифские древности. К.: Наук. думка, 1973, с. 113—186.

Куль-Оба

- Древности Боспора Киммерийского.— СПб., 1854.— СЛIV+280 с., атлас; Русские древности в памятниках искусства, издаваемые графом И. Толстым и Н. Кондаковым, вып. 2.— СПб., 1889, с. 85—90.

Мелітополь

- Покровская Е. Ф.* Мелитопольский скифский курган.— Вестн. древней истории, 1955, № 2, с. 191—199; *Тереножкин А. И.* Скифский курган в г. Мелитополе.— Краткие сообщения Института археологии АН УССР. Киев, 1955, вып. 8, с. 23—34.

Солоха

- Отчет археологической комиссии за 1912 г.— СПб., 1913, с. 40—50; Отчет археологической комиссии за 1913—1915 гг.— Пг., 1918, с. 104—136; Известия археологической комиссии, вып. 47.— СПб., 1913, с. 96; Известия археологической комиссии. Прибавление к вып. 50.— СПб., 1914, с. 192.

Товста Могила

Мозолевський Б. М. Товста Могила — видатна пам'ятка Скіфії.— Археологія, 5. К.: Наук. думка, 1972, с. 72—82; *Мозолевський Б. Н.* Курган Толстая Могила близ г. Орджоникидзе на Україні.— Советская археология, 1972, № 3, с. 268—308; *Мозолевський Б. М.* Синтез скіфо-античної думки. До інтерпретації пекторалі із Товстої Могили.— Всесвіт, 1978, № 2, с. 191—204; *Бибикова В. И.* К интерпретации остеологического материала из скифского кургана Толстая Могила.— Советская археология, 1974, № 4, с. 63—69; *Черненко Е. В.* Оружие из Толстой Могили.— В кн.: Скифский мир. К., 1975, с. 152—173; *Мозолевський Б. М.* Товста Могила.— К.: Наук. думка, 1979.—252 с.

Хомина Могила

Мозолевський Б. Н. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине.— В кн.: Скифские древности, с. 208—234; *Мозолевський Б. Н.* Фракийская узда из Хоминой Могили.— В кн.: Studia Thracica, 1. Фрако-скифские культурные связи. София: Изд-во Болгарской Академии наук, 1975, с. 166—179.

Чортомлик

Древности Геродотовой Скифии.— СПб., 1872, вып. II, с. 74—118.

Зміст

У ДОБРУ ПУТЬ!	5
ПРОЛОГ	7
ВІТЕР ІСТОРІЇ	9
СКІФСЬКИЙ СТЕП	21
ЛИСТИ У ВІЧНІСТЬ	35
КУЛЬ-ОБА	47
ЧОРТОМЛИК	65
СОЛОХА	83
МЕЛІТОПОЛЬ	95
ПЕРШІ ЗУСТРІЧІ	107
ГАЙМАНОВА МОГИЛА	119
ХОМИНА МОГИЛА	137
ТОВСТА МОГИЛА	145
ПІСЛЯМОВА	185
СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ	192
КОРОТКИЙ СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	197

БОРИС НИКОЛАЕВИЧ
МОЗОЛЕВСКИЙ

Скифская степь

(На украинском языке)

НБ ПНУС

750826

Завідуючий редакцією

А. М. Азаров

Редактор

В. П. Плачинда

Художній редактор

Р. К. Пахолук

Оформлення художника

Г. С. Ковпаненка

Фотографії:

Г. С. Ковпаненка, В. І. Коптєва,

В. І. Криворучка, Б. М. Кузнецова, В. І. Клочка,

Б. М. Мозолевського, А. Б. Фрідлянда,

Л. М. Шерстенникова

Технічний редактор

Б. М. Кричевська

Коректор

Р. С. Борисова

Інформ. бланк № 2509

Подано до складання 11.03.80. Підписано до друку 15.07.82.
БФ 00250. Формат 84 × 90/16. Папір офсетний № 1. Гарн. конкора.
Офс. друк. Ум. друк. арк. 17,5. Ум. фарбо-відб. 107,2. Обл.-виа.
арк. 17,54. Тираж 20 000 прим. Зам. 718. Ціна 2 крб. 80 коп.

Видавництво «Наукова думка», 252601,
Київ, МСП, Рєпіна, 3.

Головне підприємство республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
252057, Київ-57, Довженка, 3.